

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
Б. БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ

Б. Ғ. Нұрмағамбетов

САЯСАТТАНУ НЕГІЗДЕРІ

ҚАРАҒАНДЫ 2011

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ

Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

Б. Ф. Нұрмағамбетов

САЯСАТТАНУ НЕГІЗДЕРІ

Оқу құралы

ҚАРАҒАНДЫ 2011

УДК 32(075.8)

ББК 66.0я73

Н 90

Пікір берушілер: ҚР ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы философия және әлеуметтік-экономикалық пәндер кафедрасының бастығы, саяси ғылымдарының докторы, доцент *Ж. А. Шалабаев*; Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің саясаттану және әлеуметтану кафедрасының доценті, саяси ғылымдарының кандидаты *Д. Б. Көшербаев*.

Нұрмағамбетов Б. Ғ.

Н 90 Саясаттану негіздері: Оқу құралы. — Қарағанды: ҚР ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2011. — 94 б.

ISBN 978-601-7231-40-8

Оқу құралы саясаттанудың ғылым ретінде қалыптасуы, саяси ғылымдардың негізгі кезеңдері мен қалыптасуы, саясат мәні, саяси билік, адамның саяси құқықтары мен бостандықтары, саяси даму және саяси модернизация, қоғам өміріндегі саяси партиялар сияқты курстың аса маңызды тақырыптарын қамтиды. Ұсынылып отырған оқу құралы жоғары оқу орындарының, соның ішінде заң қызметкерлерін даярлайтын жоғары оқу орындарының тыңдаушыларына және саясаттану саласы бойынша қызығушылық танытатын қауымға арналған.

УДК 32(075.8)

ББК 66.0я73

ҚР ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы ғылыми кеңесінің шешімі бойынша басылады

ISBN 978-601-7231-40-8

© ҚР ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2011;

© Нұрмағамбетов Б. Ғ., 2011

КІРІСПЕ

Саясаттану, өз атауына сәйкес-саясат туралы ғылым. Алайда, саясат әлемі соншалықты көптүрлі болғанмен, көптеген ғалымдар, әртүрлі ғылым өкілдері саясаттың мәнін ашуда бір пікірге келе алмайды. Көп пікірталас мемлекет деген не және оның пайда болуының себептері жайына болады. Зерттеушілер басты саяси институттардың және олардың лауазымдық са-тыларының қаланып бітуіне әртүрлі анықтама береді. Кейбіреулер саясат-тануды мәселені тез арада шешетін тек қана тәжірибелік ғылым деп санаса, басқалары онда философиямен ұқсастыратын терең теорияларды көреді.

Саясаттың қоғамдағы орнын анықтау да бір мағынада емес. XVIII ға-сырдағы Француз жазушысы Л. Вовенарг: «Саясат-барлық ілімдердің ұлы-сы» деп жазған. Осы күндері саясатты осылайша мадақтауды кездестіру қиын. Өдеттегі түсінікте саясат биліктегілердің әділетті емес әрекеттермен байланысты лас іс ретінде түсінік қалыптасқан. Алайда, аталмыш ұстаным-дар көптігі тағы да саяси болмысты және оның алуан түрлі көріністерінің зерттелуінің маңыздылығын көрсетеді. Саясатпен теориялық тұрғыдан та-нысу — саяси өмірде өзінің орнын табу жолында алғашқы мәнді де дербес кадам. Ұсынылған жадығаттар негізінде әркім саясат әлеміне негізделген баға беріп және жеке бастапқылықтарын анықтай алады деп ойлаймын.

Қалай болса да, саясатқа бәріміз қатыстымыз, өйткені мемлекет пен қо-ғамның бөлігі болып табыламыз. Сондықтан, әркім мемлекет қызметтері мен институттары, саяси өмірге қатысу нысандары, өз құқықтарын қорғау тәсілдері жайлы хабардар болуы тиіс. Қазақстан Республикасы біздің көзімізде тәуелсіз, демократиялы, құқықтық мемлекет құруға жол бастап келеді. Біз бен сізден, Қазақстан болашағы, саяси құрылғысы қандай құндылықтарды (адамгершілік әлде басқа) анықтайтыны байланысты.

Бүгінгі таңда әлемде, оның ішінде түбегейлі бетбұрыс жасап демокра-тиялық өзгерістерді іске асырып жатқан елімізде саясаттың алатын орны ерекше. Себебі саясат қоғамдық құбылыс.

Саясат дегеніміз қазіргі замандық адамның қажеттілігі және сонымен бірге талап-тілегі, өйткені саясат қоғам өмірінің барлық салаларындағы оның алуан түрлі іс-қимылдарының көрсеткіші болып табылады. Сондық-тан да саясат туралы білім алу қоғамдағы өзінің алатын орны мен атқара-тын рөлін түсінгісі, өз қажеттерін басқа адамдармен бірлесе отырып жақ-сырақ, қанағаттандырғысы, оларды мемлекет ауқымында іске асырудың мақсаттары мен құралдарын тандап алуға ықпал жасағысы келетін әрбір адамның мүдделеріне сай келеді. Саясатты түсінбеу және оны әдейі елемеу

келеңсіз зардаптарға ұрындырады, адам тіршілігінен шеттеп қалуға, ал ең қиын жағдайда оның негіздерінің өзіне қатер төнуіне апарып соғады. Қазірдің өзінде де халқымыздың саясат пен саяси жетекшілердің іс-әрекеттері жөнінде хабардар болып отыру қажеттіліктері өсе түсуде. Саяси процестер, саяси жүйелер, демократия, мемлекет, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар сияқты т. б. өзекті категорияларды оқытып үйрететін бұл білім бүгінде біздің әрқайсымызға қажет. Саясаттану адам және қоғам туралы өзге де ғылымдар сияқты адамның білімін қалыптастыруға, өткенді, қазіргіні келешекті дұрыс түсініп, орнын анықтауға көмектеседі.

1 ТАҚЫРЫП. САЯСАТТАНУ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ПӘН РЕТІНДЕ

*Адам — саяси тірі жәндік
Аристотель*

Саясат қызметі әрдайым ғалымдар, саясаткерлер, жазушылар мен қарапайым адамдар назарында болды. Билік пен мыңдаған және миллиондаған адамдардың тағдырларын басқару мүмкіндігі, мемлекеттердің қирауы мен қалыптасуы, қоғамның әділетті құрылысын іздеу, дағдарыстан шығу жолы — осының барлығы саяси аумақта болды және зерттеу заты бола түсті.

Саясаттану бірден тәуелсіз ғылым болған жоқ, алайда, қазіргі уақытта саясатқа жататын өмірдің сфералары бұрыннан терең талдауға ұшыраған. Қытай мен ежелгі грек философиясы кезіндегі ғалымдар мемлекеттің пайда болу себебін түсінуге тырысты және мемлекеттік асқан түзілу формасын іздеді, әділ басқарушының қандай қасиеттерге ие болуын анықтады. Әрине, уақыт өте келе зерттеу үшін жаңа материал пайда болды, жаңа мәселелер пайда болды, оның ішінде биліктердің бөлінуі, қоғам мен мемлекеттің арасалмағы, азаматтардың саясат өміріне қатысу формасы, саяси мәдениеттің типологиясы пайда болды. Дегенмен, осы мәселелерді тереңірек қарастыру ежелгі грек ойшылдарының еңбектерінде олардың әлдеқашан, қандай формада дамуын анықтауға мүмкіндік береді.

Қоғамдық өмір күрделі, көп деңгейлі, экономикалық, саяси, рухани сфералар өзара қызмет ететін жүйені сипаттайды.

Саясаттану, басқа да ғылымдар сияқты өзінің зерттеу пәні, құрамында зерттеу тәсілдері мен түсініктеме құрылғысы бар, теориялық-әдістемелік базаға ие.

Саясаттану ғылымы да кәдімгі басқа ғылымдар тәрізді қалыптасудың және дамудың қилы жолдарынан өтті. Барлық қоғамдық ғылымдармен ықпалдасып отырады. Ол антикалық саяси-әлеуметтік әмбебап ойлардан бастау алады да, құқық және мемлекет туралы ғылымдар қалыптасқаннан кейін, саяси философия құрамына еніп, заңдық нормалардың өзегіне айналып, одан әрі өрбіді.

Бұдан соң саясатты оқып үйрену философиялық, әлеуметтік, психологиялық болып бөлінеді. Саясат туралы ғылымда қазіргі кезде әлеуметтік, құқықтық, тарихи және басқа түрлі көзқарастар мен әрекеттер туындап отыр. Бүгінгі таңда әлемнің барлық елдерінде саясаттануды ғылым ретінде және оның объектісін пән ретінде зерттеп, оның жолдары мен әдістерін, формасы мен тәсілдерін білуді қолға алып отыр.

Саясаттану пәні

Саясаттану ғылымы қоғамда болатын саяси процестерді, саяси жүйе типологиясын зерттейді, онымен қоса, адамның саяси өмірдегі орны, саяси түсінік пен саяси мәдениет ерекшеліктерін зерттейді. Саясаттану пәні болып, тұтастай саяси өмір, оның дамуының негізгі тенденциясы, басты институциялық компоненттер болып табылады. Бірақ, саяси өмір тек үзіліссіз, мақсатты немесе тіпті мағынасыз, ұғынылып отырған немесе жете түсінілген, адамның қызметі — саяси процестің бас қатысушысы кезінде ғана болуы мүмкін. Адам саяси өмірге бірден бір тұлға ретінде, белгілі бір таптың, жыныстың, этниканың, діни немесе жастық топ өкілі ретінде елік-тірілген. Сонымен қоса, осы ірі және шағын топтар саяси әрекеттің белсенді немесе жанама қатысушылары болып табылады.

Саясат көп жақты қызмет болып табылады, ондағы сәттілік көптеген компоненттерді ескеру кезінде кепілденген. Саяси өмірге қоғамның экономикалық дамуы, оның құқықтық және өнегелі нормалары, мәдени өзіндік қалпы, онымен қоса саясаткердің тұлғалық әсерлілігі мен оның ұйымдас-тырушылық қабілеті, өзінің ойын көпшілікке анық жеткізе алатындығы мен оларды өзімен бірге тарта алатындығын ескере отырып, көптеген бас-қа да факторлар әсер ете алады.

Әйгілі француз ғалымы М. Дюверже (1917 ж.) саясатты екі жүзді Янус деп атады. Бәріне белгілі Римнің атақты тәңірінің аты қатал бекітулер бір-ін-бірі алмастыратын дау-жанжал мен бағынушылық саяси өмірдің күрделілігі мен тенденциялардың қарама-қайшылығын тіпті жақсырақ сипаттайды. Дау-жан жалда жеңіске жеткен жақ оған пайдалы ережелерді қоғамда бекіту мүмкіндігіне қол жеткізеді. Бірақ, саясат жалпы қызығушылық та-ныту мен барлық азаматтардың әділетті талаптарын қорғауға бағытталған.

Саясаттанудың пәні толығымен саяси өмір болып табылады яғни сая-саттану қоғамның басқа өрістерімен, үрдістерімен, негізгі компоненттері-мен байланысты.

Саясаттану пәні мына басты бөлімдерден тұрады:

1. Саяси теориялар (олардың пайда болуы, дамуы және қазіргі кездегі қызметі).
2. Саяси институттар (Конституциялар, аймақтық және жергілікті бас-қару, көпшілік әкімшілік, саяси институттарды салыстырып зерт-теу).
3. Партиялар мен қоғамдық ұйымдар.
4. Қоғамдық пікір.
5. Халықаралық саясат (халықаралық ұйымдар мен халықаралық құ-қық).

Саясаттану ғылым ретінде төмендегі мәселелерді қарастырады:

- саяси өрістің даму заңдылықтары;
- саяси процестер;
- саяси білімнің тарихы;
- саяси сана;
- саяси мәдениет.

Саясаттану оқу пәні ретінде төмендегі мәселелер туралы білім береді:

- саяси институттар олардың құрылымы және қызметі;
- оқиғалар, мәселелер, саяси процестер;
- тұлғаның қоғамдық өмірге араласуы;
- саяси концепциялар.

Мемлекет пен қоғамның саяси жүйесі — саясаттанудың негізгі зерттеу объектісі. Осы арқылы қоғамның тұтас пішінін анықтаймыз. Сондықтан саясаттану пәні туралы жалаң пайымдауға болмайды. Оған жүктелген міндет әрі күрделі, әрі маңызды десек те, ғылыми әдебиеттерде ортақ қорытындыға келіп, оны пән ретінде мойындаған тұрақты пікір әлі тиянақталған жоқ. Сондықтан бұл пән туралы түсініктер алуан түрлі зерттеулерде, бағыттарда, саяси мектептерде бір-біріне сай келмейтін кездері де жоқ емес.

Біріншіден: Саясаттануды пән ретінде анықтағанда оның тікелей мемлекетпен немесе саяси билікпен, қоғамдық немесе саяси партиялар мен ұйымдар проблемаларымен байланыстыра қарайтын шектеулі шеңбердегі көзқарастар.

Екіншіден. Бұл пәннің еншісіне саяси мәселелер мен саясат туралы білімді ғана жатқызып қоймай, онымен үндес келетін табиғаты жақын кейбір ғылымдардың мәселелерін бірге алып қарастыру, кең талдап, ауқымды әңгіме қозғау болып табылады.

Міне, осыдан келіп «Саясаттану пәні» нені зерттейді деген заңды сұрақ өзінен-өзі туындайды. Оған жауап қайтару үшін ең алдымен «Саясаттану» деген сөздің түпкі мағынасын ашып көрсетейік. Бұл — гректің «Politike» сөзі мемлекеттік немесе қоғамдық іс, мемлекетті басқару өнері деген мағынаны білдіреді және «Logos» — ілім, саяси ғылым немесе саясат туралы ілім деген түсінік.

Ендеше саясаттану да өз ерекшеліктерімен сипатталатын дербес пән. Оны басқалармен араластырмай-ақ жеке дара оқып үйренуге болады. Мысалы, саяси билік пен оның мәні, жекелей және топтық түрде билік жүргізу, көсемдік пен демократия, биліктің шексіз феномені сияқты күштеу мен зорлық, авторитарлық мораль түріндегі билік пен құқықтық құндылықтар жайлы айтуға болады. Олар Конституциялық құқық аясына кірмейді, оны-

мен ешқандай юриспруденция айналыспайды, бұл оның құзырына да жатпайды.

Ендеше саясаттану дегеніміз түрлі сипаттағы қоғамдық-саяси жүйенің даму ерекшеліктерін, бір-біріне қабысып икемделуін, тұрақтылықты қамтамасыз ететін шарттарының себептерін, дау-жанжалдар мен дағдарыстарды реттеу жолдарын зерттейтін ғылым деп санауға болады.

Саяси оқиғаларды талдап таразылап, шындықты объективті тұрғыда ұғындырып, осы арқылы дағдарыстарды қалыпқа келтіру оның басты мақсаты. Адамдардың ізгі құндылықтарын тану алдына, дұрыс бағыттарға бет түзеуіне көмектеседі. Бәрін нақтылыққа негіздеп, неғұрлым қателік жібермеуге ықпал етеді. Бірақ ол адамдарға басқалай бір саяси идеологиялық таңдауларға ұсына алмайды. Ұйымдардың, партияның, азаматтардың жеке-кей өз істерін, саяси таңдау жасаудың формасы мен түрін, қандай шешімдер қабылдап, әрекет етуді осы саясаттану көрсетіп бере алады.

Саясаттағы рационалдық және иррационалдық сияқты факторларды да сараптайтын саясаттану. Ол сондай-ақ қазіргі таңда жетістіктерге жету үшін қандай мақсаттарға сүйену қажет, іс-қимыл сәйкестігі қалай орындалады, «мүмкін еместіктің себеп-салдары неде», басқа қандай саяси ойда амалдар керек деген сұрақтарға да жауап қайтарады. Саясаттану құбылыстарға баға бергенде, ұйғарым жасағанда идеологиядан, идеялардан тыс тұрады және асыра сілтеуден аулақ болады. Қайта мұндай нәрселердің саяси процестерге, саяси институттарға тигізетін кері ықпалдарын зерттейді.

Әртүрлі кезеңдегі саяси жүйелердің сипаттамасы мен қорытындысының нақтылығы басқа болуы да мүмкін. Егер саясаткерлер сол шақтағы жүйелерге қатысты функционалды факторларды көбірек аныктаса, шындықты максималды деңгейде таныса, жағдайдың жалпы пішімі мен ерекшеліктерін ажырататын болса, онда нақтылық бәрінен биік тұрады.

Осыдан болар мемлекеттердің бәрінде өзге ғылымдарға қарағанда саясаттанудың ұлттық ерекшеліктерге бір табан жақындығы. Себебі, оның бақылау байламдары, жасаған қорытындылары алға тартатын ұсыныстары сол мемлекеттің өзіне ғана тән болып келеді. Ал оның басқа мемлекеттерде қолданылуы логикалық сараптау, әлеуметтік эксперименттер, интуиция арқылы тексеріледі. Сондықтан әрбір елде плюралистік түрдегі өзінің саясаттану мектебі болуы мүмкін.

Саяси процестің, саяси қызметтің, саяси биліктің, қандай да болсын объективті заңдылықтардың, эволюцияның, көзқарастардың өзгеруі мен дамуы — аталған пәннің негізгі нысанасы. Білім деңгейіне сәйкес, саясаттану жалпы және жалқы деп саналады. Сипатына қарай іріктесек, саяси зерттеу теориялық және эмпирикалық деп екіге бөлінеді. Ал, бағыты мен мақсатына қарай топтастырсақ, іргелі және қолданбалы деп жіктеледі.

Саясаттану-жалпы интегралдаушы білім ретінде саяси құбылыстар мен процестердің жиынтығын, қоғамның саяси өмірінің жалпы принциптері мен заңдылықтарын, олардың көріністерінің ерекшеліктері, қоғамдық процесте субъектілер қызметтерін жүзеге асырудың формалары мен әдістерін қарастырады.

Саясат әлемін зерттейтін ғылымдар

Саяси ғылымға көптеген кешенді пәндер жатады, оның ішінде саяси философия, саяси тарих, саяси әлеуметтану, саяси география, саяси ілімдер тарихы, мемлекет пен құқық теориясы, саяси психология. Бұл ғылымдар өзінің зерттеу орны мен оған келуімен ерекшеленеді, олар ғылыми зерттеудің әртүрлі әдісін қолданады, онымен қоса олар өзара байланысты, себебі олар саясаттың көп жақты феноменінің әртүрлі жағын зерттейді.

Саяси философия көне пәндердің бірі болып саналады. Антикалық кезеңде саяси ғылымды маңызды саланың біріне жатқызған, сонымен қатар оны жалпы философиялық білім аясында айрықша зерттеген. Саяси философия зерттеудің жалпы принциптерін қалыптастырады, қоғамдық қарым-қатынас жүйесінде саясаттың орнын анықтайды.

Саяси әлеуметтану қоғамдық топтың саяси өмірге, саясаттың өзара қызмет етуі мен әлеуметтік факторларға қатысуы формасын зерттеумен айналысады.

Саяси география саяси өмірге географиялық, геосаясаттық, аумақтық және табиғи-климаттық факторлардың әсер етуін зерттейді. Соңғы кезде геосаясат болашағы бар ғылымдардың бірі бола бастады, ол мемлекеттің территория, халық саны, басқа мемлекеттермен көршілестік сияқты аспектілерінің саяси дамуын зерттеуге әсер етеді. Кейбір зерттеушілер осы факторларға қарап, әлем аренасында мемлекеттің күшін тәуелді етіп қояды.

Саяси тарих саяси жүйелер мен тарих жолындағы институттардың эволюция процесінің заңдылықтарын зерттейді. Саяси ғылымның тарихи аспектісі ерекше қызығушылықты сипаттайды, себебі әртүрлі қоғам әртүрлі жылдамдықпен дамиды және ұқсас өзгерістер кезеңінен өтеді. Бір мемлекеттің тәжірибесін басқа мемлекет қолдануы мүмкін.

Саяси ілімдер тарихы адамның саяси өмірі туралы, оның институттары мен жүйелері туралы тануын зерттейді. Саяси ілімдер тарихын зерттеу аясында саясаттың әртүрлі тарих дәуіріндегі көзқарастары бекітілген.

Мемлекет пен құқық теориясы алдымен мемлекеттің және оның құқықтық жүйесінің жалпы эволюция процесіндегі өзара қарым-қатынасы мен тарихына қызығушылық танытады. Құқық адамдардың қоғамдағы қатынастары мен тәртібін, жүріс-тұрысын реттейді.

Саяси психология тұлғалық аспектінің қоғамдағы саяси процеске әсерін қарастырады. Оның басты зерттеу пәні саяси өмірге қатысатын саяси мінез-құлық пен тұлғаның дәлелдері болып табылады.

Саяси антропология адамның саясаттағы рөлін бекітуге бағытталған. Ол жеке адамның саяси қарым-қатынастар жүйесіндегі орнын зерттейді, олардың тұлғалық өлшемі, адамның саяси процеске әсер етуі.

Саясаттанудың қызметтері

1. Танымдық қызмет саяси өмір мен билік қатынастары туралы сипатын жүйелендіреді, дамудың негізгі заңдылықтары мен үрдістерін табады.
2. Тәжірибелік қызмет саясаттану бойынша теориялық білім негізінде саяси құрылым, басқару әдістері, онымен қоса нақты мақсаттарға жету бойынша нұсқау беретін әдістерді ұсынады.
3. Болжамдық қызмет саяси процестердің даму үрдістері мен перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді.
4. Идеологиялық қызмет басты құндылықтар, мұраттар, саяси процеске қатысушылардың рухани нысанын қалыптастыруға мүмкіндік береді.
5. Саяси әлеуметтану қызметі саяси мәдениет дағдыларын қалыптастырады, азаматтардың қоғамдық өмірге қатысуы үшін алғышарттарын жасайды, қалыптасқан саяси мінез-құлық нормаларына қосады.

Саясаттанудың әдістері

Саяси ғылым кең арсеналды ғылыми әдістерді қолдануға келіп тіреледі. Олардың құрамы уақыт өте келе өзгеріске ұшырап отырды, зерттеу әдістемелігінің дамуына қоғамдық ғылымдар мен табиғаттану ғылымдарының дамуы үлесін қосты. Жалпы саясаттанудың қолданатын әдістерін жалпы теориялық және эмпирикалық деп екіге бөлуге болады.

Жалпы теориялық әдістер философия білімінің аясында пайда болған, және де оларды көптеген ғылымдар қолданған. Олардың көмегімен саясаттанушылар эмпирикалық зерттеу кезінде алынған білімдерді жүйелейді және жинақтайды. Жалпы теориялық әдістерге келесілер жатады:

- диалектика — қоғамдық өмірдің дамуын зерттеу, өзара байланыстарды және қайшылықтардың саяси реалдарына тән имманентін айқындайды;
- жүйелеу әдісі саяси құбылыстарды басқа күрделі құрылымның бір бөлігі ретінде қарап, оны құрайтын элементтердің әлеуметтік

өмірдегі орнын, қызметін айналадағы ортамен, басқа құбылыстармен байланысты зерттейді (экономика, мәдениет, табиғат);

- формализация — саяси өмірдің әртүрлі көрсеткіштерінің ұқсас параметрлері бойынша салыстыру, табу өлшемдерін анықтау, ол әр түрлі мемлекеттер үшін саяси процестердің жалпы заңдылықтарын шығаруға мүмкіндік береді;
- институционалдық әдіс саяси және қоғамдық институттарының өзара қызмет етуі мен өзара байланысын зерттейді: мемлекеттер, партиялар мен қозғалыстар, қысым топтары және т. б.

Эмпирикалық әдістерге әртүрлі саяси аяда жана білімдерді алу құралдары жатады. Келесідей эмпирикалық әдістерді атауға болады:

- тарихи әдіс — саяси институттардың тарихи дамуындағы өзгерістерін талдайды;
- социологиялық әдіс — саясаттың әлеуметтік факторлармен өзара байланысын зерттеу (экономикалық, қоғамдық құрылым, мәдениет және т. б.), онымен қоса әлеуметтік топтардың саяси процестерге әсерін зерттейді;
- бейнелеу — саяси ортада маңызды болмыстар мен тенденцияларды жазбаша жазып алу мен бақылау;
- сауалнамалау — саяси өмірге қатысушылардың идеялық бекітулерін, артықшылықтарын, пікірін табу үшін қоғам өкілдерін ауызша немесе жазбаша сұрау;
- статистикалық әдістер — саяси өзгерістер динамикасын сипаттайтын әр түрлі сандық көрсеткіштерді (мәліметтер, мағлұматтар) зерттеу мен жинақтау;
- математикалық әдістер — олардың көмегімен сандық көрсеткіштер негізінде әртүрлі мәліметтердің жүйеленуі, жинақталуы болады, саяси процестер өңделеді;
- психология мен бихевиористік әдістер субъектілік факторлардың әсері мен саяси процесте тұлғаның мінез құлқының ерекшелігі зерттеледі.

Жоғарыда көрсетілгендей, саяси зерттеу аясында қолданылатын көптеген әдістер басқа ғылымдардың арсеналына тәуелді. Бұл қоғамдық өмірді зерттеу әдістері мен формаларын сипаттауды кеңейту мен өзара пәндік байланыстарды іске қосудың бірден-бір дәлелі болды. Саясаттанудың жеке бағыттары әртүрлі зерттеу әдістеріне басымдылық береді.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Саясаттану ғылым ретінде нені сипаттайды?
2. Сіз саясаттану пәнін қалай анықтар едіңіз?
3. Саясаттанудың негізгі әдістерін атаңыз. Оларды қалай топтастыруға болады?
4. Саяси ғылым қандай бөліктерге бөлінеді? Соңғы кездерде қандай салалар белсендірек дамып отыр?
5. Саясаттанудың Сіздің мамандығыңызға қажеті барма?
6. Саясаттанудың басқа қоғамдық ғылымдармен өзара байланысы қандай?

2 ТАҚЫРЫП. САЯСИ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Саясаттану өзінің пәні мен зерттеудің ерекше әдістері бар дербес ғылым ретінде кейін пайда болды. Бірақ оның бастауы ежелден келе жатыр. Қоғамның саяси өмір туралы білімінің дамуы бірнеше кезеңнен өтті. Бастапқыда саяси көзқарас адамдардың қоршаған орта мен қоғам туралы жалпы ойынан алшақ болған жоқ. Ежелде адамдар биліктің пайда болуына және басқа да қоғамдық институттарының пайда болуына діни-мифологиялық түсінік берген. Кейін, эмпирикалық мәліметтердің жиналуы мен ғылыми таным әдістерінің жетілдірілуімен саясат әлемі мен билік қарым-қатынастары зерттеу пәні бола бастады. Саясатты өмірдің ерекше сферасы ретінде антикалық уақыттан бастап талдайды, бірақ дербес ғылым ретінде саясаттану тек XIX ғасырда қалыптасқан.

Антикадағы саяси ойлар

Антикадағы саяси ой мемлекеттік құрылымның тиімді моделін зерттеу мәселесіне бағытталды. Жеке, қоғамдық, мемлекеттік өмір сфераларын нақтылай бөлуі әлі де қалыптаспағандықтан, бұл мәселелердің бәрі бөлінбей қарастырылған, ол жанұялық және қауымдастық құрылымның заңдарын саяси жүйеге ауыстыруға тырысуды түсіндіреді. Антикалық ғылымда саясатты, этика мен философияны нақты шектеуге қол жеткізе алмады, сондықтан, осы қызметтер аясы мен танымдар бірыңғай бүтін ретінде қарастырылған. Көптеген саяси мәселелер басты түрде этика көзқарасының аясында қарастырылды, ол көптеген ғалымдардың еңбектерін морализаторлы бағытқа әкелді.

Платонның мемлекет туралы ілімі. Ұлы философ Платон (427-347 жж.) бірінші болып саяси өмірді арнайы зерттеу пәні ретінде енгізді. Оның ойынша, мемлекет адамдардың сұраныстарының кеңеюі нәтижесінде пайда болады деді. Оның жүзеге асырылуы үшін басқалардың көмегі мен барлығының бірлестікке бірігуі қажет. Бұл бірігу баяғыдан әдет-ғұрыппен басқарылатын жанұя тәрізді, бірақ бірлестіктің кеңеюі, оның жеке өкілдерінің шектен тыс сұраныстарының пайда болуы реттеушілердің жалалуын талап ететін — заңдар. Басқару жүйесінде қызметтік тұлғалардың (заң шығарушы) қажеттілігі туады. Платон оның заман шартында қоғамдық құрылым әділдік пен үндестіктен алыс екенін көрді. Сондықтан философ саяси шындықты өзінің уақытындағы асқан мемлекет жобасына қарама-қарсы қойды.

Асқан мемлекеттің, оны бірыңғай бай, күшті ететін төрт қасиеті болуы тиіс. Ол дана, ер жүрек, парасатты және әділетті болуы тиіс. Бұл қасиеттер мемлекетте тұратын барлық адамдарға есен-амандықпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Платон осындай мемлекетте тек 5040 азамат (немесе ошақтар, толық бағалы тек отағасы бола алған) тұруы тиіс екенін көздеген. Бұл сан 1-ден 100-ге дейінгі барлық сандарға бөлінгендіктен алынған, бұл басқарушыға соғыс бола қалған жағдайда, салық тарату кезінде және т. б. азаматтарды бөлуге мүмкіндік туғызған. Адам өзінің қабілеті бар тек бір іспен айналыспауы тиіс. Қолөнерші — өнермен, басқарушы — басқарумен, жауынгер — мемлекетті қорғаумен айналысуы керек. Бір нәрсемен айналысу бойынша азаматтар үш сословиеге бөлінген: басқарушылар, жауынгерлер мен қолөнершілер. Бір сословиеден екіншісіне ауысу қылмыс деп саналып, мемлекетті сатқанмен тең болған. Әрбір сословие табан аудармай өзінің міндетін орындауы тиіс және басқа сословиелердің артықшылықтары мен құқықтарына үміттенбеуі керек. Платондық асқан мемлекет, халықтық белгілі бір бөлігін бақытты етпей, оның тұтастай қоғамын бақытты етуі тиіс. Басқарушылар мен жауынгерлердің өмірі мемлекеттің игілігіне ғана бағытталуы тиіс. Адамдар жеке бас пайдасы туралы ойламауы үшін, Платон жеке меншік құқықығындағы институттарды жоюды ұсынды. Осылайша, асқан мемлекеттің басты принципін Платон әлеуметтік дифференциация, тұтынудағы теңдік және әрбір жеке тұлғаның мақсаты ретінде мемлекетке қызмет етуі деп санаған.

Платон өзінің қиялшыл концепциясында сол кездегі құрылым формасының болуын бір-біріне қарама-қарсы қойған: тимократияны — атак құмарлардың билігі, демократия — көпшілік билігі, олигархия — шағын адамдардың билігі және тирания — бір адамның барлығының үстіндегі билігі.

Аристотельдің саяси ойы. Аристотель (384-322 жж.) адамның мәні тек саяси өмірінде ғана жүзеге асырылады деп санаған. Егер Платон мемлекеттегі қарым-қатынасты жанұя немесе тайпа және басқару әдістері тек адам санымен өзгешеленеді десе, Аристотель басқа көзқараста болды. Әке билігі, қожайын билігі мен басқарушы билігі — бірдей билік емес деді. Бірінші екі түрі теңсіздікпен әке және қожайынның қарапайым артықшылықтарына негізделеді. Мемлекеттік билік басқаруға еркін және тең адамдарға берілген. Мемлекеттік қарым-қатынастар жанұялыққа қарағанда көлемді, сондықтан басқарушы заң шығару барысында мемлекетке кіретін жанұялардың игілігін ескеруі қажет. Аристотель Платондық моделінің теңестіруші тенденциясын, жекеменшік үйлестіруді сынаған және соған байланысты Платонның ойын жүзеге асыру мүмкін емес деп санаған. Толық құқылы азамат, Аристотельдің ойынша, халық жиналысы мен сот жұмысы-

на қатысушы болуы қажет. Құлдар, шетелдіктер, кәмелет жасқа толмағандар мен қарт адамдар азамат болып табылмайды, себебі олар мемлекеттік борышты атқармайды. Сондықтан, болашақ билеуші алдымен адамдардың қажеттіліктері мен психологиясын білуі үшін бағынушылық мектебінен өтуі тиіс.

Биліктің кімге тиесілі екеніне байланысты Аристотель мемлекеттік құрылымның бірнеше түрін бөлген. Оның ойынша, әділетті құрылымның үш түрі бар: патшалы билік, онда бір адам билеуші; аристократия, кішкене адамдар тобының билеуі; полиция, билік көптеген азаматтарға тиесілі. Билік әділдікке қол жеткізу үшін осы түрлерде жүзеге асырылады. Көрсетілген түрлерден ауытқу әділетсіз құрылым түріне әкеледі: сәйкесінше, тирания, олигархия мен демократия. Тирания кезінде билік бір басқарушының пайдасына жүзеге асырылады. Олигархия бай сословие қызығушылығын танытуға бағынышты, ал демократия кедейлердің құқықтарын қорғайды. Бірақ бұл түрлердің барлығы әділетсіз, себебі ол жалпы пайдаға және әділдікке тырыспайды.

Мемлекетте ортасы деігейлі адамдар болуы тиіс, олар кедейшіліктің аса мұқтаждығы мен байлықтың аса молшылығынан алшақ. Олар бөтен адамдардың жақсылығына кедейлер сияқты ыршымай, олардың да мүлкіне қызықпайды. Сондықтан олардың жағдайы тұрақты болады. Бай адамдар, барлық игіліктер мен күштерге ие бола отырып, билікке бағынғысы келмейді. Кедейлер күншілдікке толы болады, сонымен қатар әрдайым қорлықты сезінеді. Билікке бай немесе кедейдің келуі әділетсіздік пен сословие арасындағы күреске әкеледі. Осылардың ең жақсы шешімі — орта сословие өкілдерінің басқаруы.

Орта ғасырлық Шығыстағы саяси ойлар

Орта ғасырлық араб тілдес философиясының дамуына антикалық философтардың еңбектері оның ішінде Аристотель мен Платонның еңбектері негіз болды, әсіресе, зерттеу мәселелерінде кейбір орын басатындығы байқалады, олар асқан мемлекеттік құрылымды табу, мемлекеттік биліктің түрін топтастыру, онымен қоса саяси ғылымның жалпы философиялық білім принциптерімен байланысы. Сонымен қатар, Исламның едәуір рөлі және қоғамдық құрылыс қасиетімен байланысты елеулі айырмашылықтары бар. Соның нәтижесінде араб тілдес ойшылдарының алдында рухани мен ақсүйектердің арасалмағы, мұсылман мемлекетінің ерекшелігін бөлу мәселесі тұрды. Біздің қазіргі күндерге дейін саясатты зерттеген абыройлы да ардагер ғалымдары Әл-Фәраби, Әл-Газали, Ибн-Рушд, Ибн-Сина, Ибн-Халдун болды.

Шығыстың ұлы ұстазы Әл-Фараби (870-950 жж.) ұрпаққа «Ізгілікті қала тұрғындары ойы туралы трактатты» қалдырды, онда философиялық жүйенің метафизикадан этикаға дейінгі үзіліссіз байланыстарындағы адамдардың бірлестіктері туралы ілімдер. Бұл кітапта мемлекеттік қатар түрлері, басқарушы мен қарапайым азаматты тағайындауды анықтау, басқарудың этикалық және саяси ережелерін бекітуге ерекше бет қойған. Фараби әдістемесі мен философиялық білім принципі негізінде ғылымның барлық аясын, оның ішінде қоғамдық байланыстыруға тырысты. Оның бір негізгі іргесі этика принципі болды.

Қоғамдық құрылымның асқан түрі Әл-Фарабидың ойынша, Ізгілікті қала болды. Адамдардың бірігуінің мақсаты іс-әрекетте өзара көмек болып табылады, сол уақытта олар бақытқа кенеледі, қоғам, ондағы адамдар бір-біріне бақытты болу мақсатымен көмектеседі, міне осы ізгілікті қоғам — деп жазды. Бұл мақсатқа кез келген мемлекеттің ұмтылуы керек деген өзінің утопиялық пікірін білдірді. Фараби ізгілікті қаланы адамның денесі деп салыстырған. ондағы барлық мүшелер өмірін сақтау мен толық қанды ету үшін бір-біріне көмектеседі.

Бір тұтас ағзаның бөліктері өзінің табиғаты мен ерекшеліктері бойынша өзара өзгешеленеді, тура осылай қалалық бірлестіктің мүшелері әртүрлі қызмет етуі керек. Егер дененің органдарының табиғи айырмашылықтары болса, онда белгілі бір адамдардың артықшылығының бас көзі басқа, ерік болып табылады, сонымен бірге олардың қабілеттері және білім болып табылады. Қаланың басшысы өзінің рөлі бойынша жүрек — адамның басты органы болып табылады. Ол қалалық бірлестіктің болуының себепкері болып қызмет етеді. Жетекшінің басты тапсырмасы төмендегі адамдарды басқару мен қоғамды тәртіпке келтіру болып табылады.

Қаланың басшысы оған абыройлы басқаруды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін иемденген және туа біткен қасиеттерге ие болуы қажет. Басқарушы адам дана әрі жоғары өнегелі, толық жетілген нағыз адам болуы тиіс. Басқарушының қолында ақсүйектер мен рухани билік қосылуы керек, яғни, ол мұсылман қауымының жетекші қызметін — имам атқаруы тиіс. Сонымен қоса, мемлекеттің асқан басқарушысының туа біткен 12 қасиеті болуы тиіс: жетілген органдар, жоғары ойшылдық қабілеттер, зеректік, қырағылық, жақсы жад, абырой, ар-ұят, әділдік, батылдық және т. б.

Фарабидің **асқан** мемлекетіне бұрыс құрылым түрін қарсы қойды. Оның біріншісі надан қала, оның тұрғындары бақыт деген не екенін білмей, оған ұмтылмаған. Оларға бастысы — байлық, рахат, құрмет, құмарлық. Онымен қоса, Әл-Фараби азғын, айнымалы және адасқан қалалар туралы айтқан. Олардың бәрі өз мақсатында ізгілікті қаланың іс-әрекетіне

карама-қайшы әрекет етеді, олар кесірлі мінез бен әдет-ғұрыппен ерекшеленеді.

Биліктің болмысты өкімет мазмұнының мәселелері, орталықтанған ислам мемлекетін нығайту, басқарушының міндеттері туралы ірі кемеңгер ислам ойшылы Әл-Газали (1058-1111 жж.) анықтауға тырысты. Әл-Газалидің ойы бойынша, саясат және дін бір-бірінен бөлуге болмайтын, өзара байланысты, бір-біріне себепші арақатысы бар нәрсе, саясат дін мен моральдың қажетті компоненті болып табылады. Саясаттың іс-әрекеттері мен қылықтары мемлекеттегі тәртіпке сәйкес келуі тиісті адамның мінез-құлық өнері. Орта ғасырлық мұсылман шығысында саяси ілім тұжырымдамасын Ибн-Халдун (1332-1406 жж.) ұсынды. Оның ойынша, әрбір мемлекет үш ұрпақтың өмірі ағымында болады және бес кезеңнен өтеді: 1) бұрынғы өкіметтің құлауы және жаңадан пайда болуы; 2) билікті алуға қолбағыс еткен бұрынғы одақтастарын құртатын басқарушының қолында биліктің шоғырлануы; 3) мемлекеттің өркендеуі; 4) қарсы әрекет етушілердің ағымымен күресу үшін өкімет зорлық-зомбылық қолдануға мәжбүр болуы; 5) мемлекеттің құлдырауы және опат болуы.

Ибн-Халдунның еңбектерінде биліктің өзіндік топтастырылу формасы ұсынылған. Оған халифат, саяси және табиғи монархия жатады. Халиф билеушісі рухани құндылықтарға сүйенеді, ислам құқықтық кодексімен жетекші етеді және ақсүйектік басқаруды жүзеге асырады. Саяси монархия басшысы діни мазмұннан босатылған сана ойына сүйенеді. Табиғи монархия ойшыл басшының тираниясы деп түсіндірген. Ибн-Халдун өзі сана мен діни сенім жолын ұстаушы, ол исламның қағидаларының мызғымайтындығына сүйенетін монархия идеясында көрінеді.

Еуропалық орта ғасырдағы және қайта өрлеу дәуіріндегі саяси ойлар

Орта ғасыр дәуірінің ерекшелігі, бәрімізге белгілі, шіркеудің жоғарғы мәні биліктің мықты монархия болуы мен өзіндік мәдени ерекшелігі болып табылады. Осы уақыттағы саяси зерттеулер қоғам өміріндегі ақсүйектер мен рухани билік катынасы, орталықтанған мемлекетті басқару әдістері мен түрлері және басқарушының этикалық принциптері болды.

Орта ғасырлық еуропа философиясы толығымен христиандықпен байланысты. Оның саяси бөлігі мемлекеттің белгілі бір орны мен Құдай жасаған әлемдегі билікке бағытталған. Орта ғасыр философиясының көрнекті ойшылы Августин (354-430 жж.), мемлекеттің шығу тегінің өзіндік теориясын жасады. Оның ойынша, әлем екі мемлекеттен тұрады: жер шары мен құдырет. Жер шары мемлекеті өзінің нағыз мақсатын білмейтін халыққа

толы. Олар жер шарындағы тілектері мен құмарлығын жүзеге асырғысы келеді, ал өздерінің істерінде құдыретке сүйенбейді, тұрпайы күшіне сүйенеді. Адамның еркіндік бостандығы қоғамдық күйзеліс пен мемлекеттің құлдырауының жауыздықтың көзі болып табылады. Мұндай мемлекет Құдай еркіндігін жүзеге асыруға қызмет етпейді, сондықтан, ол қоғамдық тиранға айналады. Жер шары мемлекетіне қарама-қарсы Құдай бұршақтары болып табылады. Ол Құдайдың бірлік пен мәңгі әлем идеясын орындау болып табылады. Кез келген мемлекет әмбебап әлемінің бөлігі болып табылатындығынан, ол христиандық бекітулерді ұстануы қажет. Нағыз мемлекеттің толық жеңісі тек қорқынышты соттан кейін ғана болуы мүмкін, онда тақуалар күнәхарлардан айырылады және екі мемлекетте өзінің тіршілік етуін тоқтатады. Августин аксүйектерден шіркеудің артықшылығы принципін ұстанды, осында оның барлық теоретикалық қорытындылары орнатылды.

Тағы бір ірі христиан теоретигі Фома Аквинский (1224-1274 жж.) болды. Ол мемлекеттік билік мәні Құдай еркімен анықталады және соның себебінен дұрыс құндылық құрылады деп ойлаған. Дегенмен, адамдар өз қызметінде сенімге, адамгершілік пен санаға сирек сүйенеді, ол билік мәнін бұзады, Құдай еркімен бекітілгенінен кері шегіну тәртібі әлемдік үндестік заңынан бас тартуға алып келеді. Мемлекет заңдары Құдайдың жалпы заңдарына сәйкес болмайды, бұл қоғамдық тәртіпте наразылық тудырады. Фома Аквинский азаматтардың билік шарттарын орындамау құқығына жол берген, егер ол, өз алдына құдыретті бекітулерден шегінсе.

Қайта өрлеу дәуірі теологиялық концепциядан қоғамдық құрылым мәселелерінің реалистикалық түсіндірілуіне ауысуымен мазмұндалады. Сол уақыттың қайраткер теоретигі «Патша» әйгілі жұмысының авторы Никколо Макиавелли (1469-1527 жж.) болып саналды, оның ойынша саясатта тек қана игілікті принциптерге сүйенбеу керек, онымен қоса күш пен парасатты есепке сүйену қажет. Макиавелли нұсқаулары пайдалы мазмұнға ие: ол адам жаратылысын жетік білетін және жағдайлар барысында болжамдай білетін тұлға ретінде мақсатқа жетуге нақты ақыл береді.

«Дұшпанмен екі тәсіл арқылы күресуге болатынын білу керек: біріншіден — заңдармен, екіншіден — күшпен. Бірінші тәсіл — адамға, екінші тәсіл — жануарға тән. Бірақ, біріншісінің күші көбінесе жжеткіліксіз болғандығынан екіншіге сүйенуге мәжбүр болады. Осыдан Патша тарих, адам және аң құрылысын жетік білуі керек.

Сонымен, барлық аңдардан патша екеуіне ұқсасын: арыстан мен түлкіге. Арыстан қақпаннан қорқады, ал түлкі — қасқырдан, сондықтан, қақпаннан өте алатын түлкіге және қасқырларды қорқытатын арыстанға ұқсау керек. Әрдайым арыстанға ұқсайтын басқарушы қақпанды байқамай қалуы

мүмкін. Осыдан ақылды басқарушы өзінің сертін, егер ол оның қызығушылығына зиян келтірсе және оған серт беруге мәжбүрлеген себептер болса әрқашанда орындауы қажетті емес. Егер адамдар өз сөзінде адал тұрса, бұл кеңес лайықсыз, бірақ сөзінде тұрмайтын нашар адамдар болуы мүмкін, сондықтан, сен де олармен солай жасауын керек, ал марқабат сылтау әрқашанда табылады.

... Патшалардан соттың өзінде де жауап ала алмайтындықтан, олар барлық адамдардың іс-әрекеттері туралы нәтиже бойынша қорытындылайды, сондықтан патшалар билік пен жеңісті сақтауға тырысуы керек».

Н. Макиавелли діни көзқарасқа қарсы болды. Шындықтың белгісі сенім емес, тәжірибе деп білді. Ол «мемлекет» деген терминді ғылыми әдебиетке бірінші болып кіргізді. Мемлекетті билік жүргізуші мен оған бағыныштылардың қарым-қатынасы деп ұқты. Ол республикалық мемлекетті, еркіндікті, теңдікті қалады. Мемлекет ерікті болса ғана қуатты, абыройлы бола алады. Патша рақымсыз, сараң, опасыз, қаһарлы болмай, қайырымды, адал, камқоршы, мырза болуға тырысуы керек. Бірақ, елдің бірлігі мен қол астындағы адамдардың берілгендігіне келгенде, Макиавелли әділдік пен адамгершілік емес, алға қойған саяси мақсат тұрғысынан қарады. Ол мақсатқа жету үшін амал, айланың қай түрін болсын қолдануға кеңес берді. Мемлекеттің басын қосып, жаңарту үшін сөзге түсінбейтін кертартпалармен күресте қатандық пен күшті пайдалануға болады. Қаталдық өзіне бағыныштылардың пайдасы үшін бір-ақ рет қолданылуы керек. Бірақ, Макиавеллидің бұл ескертпесі көп жағдайда еске алынбай, «мақсат әдіс-тәсілді ақтайды» деген қағида кейін макиавеллизм деген атпен тарап кетті. Қайбір жауыз патшалар Макиавелли де қаталдықты қолдаған деп, өздерінің қара ниеттерін ақтағылары келді. Бұл дәуірдің ерекшеліктері: гуманистік бастаулардың қалыптасуы мен дамуы; саяси теорияның теологиядан бөлінуі; адамның бостандығы, тәуелсіздік пен құқық мәселелерінің қарастырыла бастауы; қоғамдық өмірдің демократияға бет ала бастауы.

Жаңа дәуірдегі саяси теориялар

Жаңа дәуірде рационализм үстемділігімен саяси қызметіне қиынқыстау қатынасты ендірді. Бұл дәуір Еуропада долы революциялық өзгеріспен белгілі. Қоғамдық даму мемлекет құрылымының жаңа түрін теоретикалық ұғынуын талап етті. Жаңа дәуір азаматтық қоғам, адам құқығы, қоғамдық келісім идеяларын тудырды.

Бұл дәуірдің қайраткер теоретиктерінің бірі Томас Гоббс (1743-1826 жж.) болды. Өзінің «Левиафан» атты кітабында қоғамдық келісім негізінде мемлекеттің шығу тегі теориясын тұжырымдады. Адамдардың бас-

тапқы жағдайы оның ойынша «Барлығына қарсы барлығының соғыстары» жағдайы болды. Жалғыз салмақты аргументі күш болды. Тек, қоғамдық келісім адамдардың қарым-қатынастарының тәртібін белгілеу мен ретке келтіруге және оларды жағымды мақсатқа бағыттауға мүмкіндік берді. Жоғарғы басқарушы, Гоббстың ойынша, қоғамдық келісім аясымен байланысты болмады, ол өзінің қол астындағыларының еркімен шектелмеді.

Басқа трактовка Джон Локк (1632-1704 жж.) еңбегінде берілді, оның ойынша басқарушы қоғамдық келісім шарттарына бағынуы тиіс. Мемлекет басшысы да және оның қол астындағылары да өздеріне белгілі бір өзара міндеттерді қабылдады. Қоғамдық келісім адамдардың қызығушылығын мақұлдау, оларға барлығымен қабылданған ережелер аясында қорғау кепілдігін беруге мүмкіндік берді. Тұлғаның өмірге, бостандыққа және жеке меншікке құқығы ерекше бөлінеді.

Франциядағы буржуазиялық революцияның көрнекті өкілі Шарль Луи Монтескье (1689-1775 жж.) әр халықтың адамгершілік бейнесін оның заңдарының айырмашылығына, қоғамның дамуын географиялық ортаға (ауа райына, топырағына, жер бедеріне, көлеміне) байланыстырды. Бостандық — заң неге ерік берсе, соны істеу. Саяси бостандық экономиканың, өндірістің, сауданың дамуына әсер етеді. Ол сөз, баспасөз, ұждан бостандығын жақтады. Мемлекет азаматтарды өмірге қажетті қаражаттармен қамтамасыз етуге міндетті. Бостандықты баянды ету мақсатында және төңкерістерге жол бермеу үшін билікті заң шығаратын, атқарушы және сот билігі етіп бөлу керек деді.

Францияның ойшыл-ағартушысы Жан Жак Руссо (1712-1778 жж.) ұсақ буржуазияның, шаруалардың мүддесін қорғады. Ол еркіндік пен теңдікті ең жоғарғы игілік деп санады. Еркіндіктің кепілі теңдік, ал теңдік саясатта ғана емес, мүлікте де болуға тиіс. Мемлекет шектен тыс байлық пен кедейлікке жібермей, адамдар арасында теңдікті сақтауы керек. Руссо тікелей халық билігін ұсынды. Егер елдің жері үлкен болса, халықтың өкілдігін қолдануға болады. Бірақ, бұл ретте депутат халық қызметшісі болуға тиіс. Руссо жиі-жиі халық жиналысын өткізіп, онда үкімет есеп беруін талап етті.

Иммануил Канттың (1724-1804 жж.) әлеуметтік-саяси көзқарастары француз және ағылшын ағарту идеяларының ықпалымен қалыптасқан. Руссо Канттың ізінен егеменді азаматтық құқықтар туралы ой дамиды деді.

Азаматтық жағдай деп Кант әр тұлға жалпы бәрімен танылатын еркіндік үстем еткен кездегі қоғам жағдайын атайды. Қоғамдағы құқықтық бекітулердің негізі барлық азаматтардың тек ұжымдық еркі ғана бола алады. Тек азаматтық жағдайда ғана барлық тұлғалардың құқықтары, оның ішінде

жеке меншік құқығы қамтамасыз етілуі мүмкін. Сана барлығына ортақ заң құқығымен айқындалатын құқықтық тәртіпке бағынуға бұйырады.

Халықтан тұратын барлық азаматтардың ұжымдық еркі құқықтық мемлекеттегі заңдардың көзі болуы мүмкін. Әр адам шешім қабылдауға қатысуға құқылы (дауыс құқығы) және бір уақытта қабылданған шешімге бағынуға тиіс. Бостандық пен теңдік әр азаматтың ажырамайтын қасиеттері болып табылады. Кант бойынша азаматтық бостандық, адам өз келісімін білдірген заңдарға ғана бағыну құқығын білдіреді. Теңдік бізді міндеттеп отырған басқарушыға біз тура соны міндеттей алатын, өзімізден жоғарыны мойындау құқығында түйінделеді.

Кант ақиқат қоғамдық құрылғыдағы теңсіздіктің болуы шарасыз екенін түсінген. Ол сонымен қоса, азаматтықты белсенді және енжар деп бөлуді ұсынған. Барлық толық құқықтарға ие тұлғалар белсенді азаматтар болып табылады. Басқалардың мүліктік күшіне, жанұя жағдайына немесе әлеуметтік мәртебесіне тәуелді адамдар енжар азаматтарға жатады. Олар тек ресми бостандық пен теңдікті сақтайды, бірақ, дауыс беру құқығынан және мемлекеттік мәселелерді шешуге қатысу құқығынан айрылған. Кант Руссоның билікті үш тармаққа бөлу туралы идеясын қолдаған — заң шығарушылық, орындаушылық және соттық. Ол бостандық принципіне көбінесе сәйкес деп парламенттік республика құрылғысын санаған.

Кант шындық пен идеал арасындағы қарама-қайшылық шарасыздығын мойындаған (болуы керекпен бірақ ешнәрсе жоқ арасында және бар, бірақ ешнәрсе болмауы керек арасында), бірақ ол өзінің метафизикасында да, саяси ғылымында да бәрінен бұрын өсиетті принциптерге сүйенуге шақырған. Этика оның тиянақты императиві болған.

Қазақстандағы саяси ойдың қалыптасуы

Қазіргі саяси ғылымның Қазақстанда терең тарихи тамырлары бар. Орта ғасырлардағы олардың көзі антикалық әлемнің және қазақ халқының адамның өзара қатынасы мен әлеуметтік тәртібінің мемлекеттік құрылым түрі туралы сипаттайтын дәстүрлі дүниетануына сүйенетін араб тілдік философия болды. Халық дәстүрі қазақ хандығының пайда болу кезеңіндегі қалыптасқан билік қатынастырының заңды деп тануын өзіндік моделін сипаттады. Оның ерекшеліктері: жоғарғы басқарушылардың — хандарды таңдау, Шыңғысхан мұрагерінің саяси элитасы ретінде таңылған халықты және мемлекетті үш құрылымдық бөлікке бөлу: үш жүз, би түріндегі сот билігінің жоғарғы рөлі.

Орталық Азияның әлеуметтік — саяси қарым-қатынастарының маңызды үлесі әйгілі қазақ саяхатшысы Шоқан Уалиханов (1835-1865 жж.)

еңбектері болды. Ол аумақтағы саяси жағдайларды талдау кезінде көптеген құрамдарды талдауға сүйенеді: сословие және кластық бөлу, әлеуметтік-экономикалық оқиғалар, салық салу, әкімшілік басқару әдістері, сыртқы саяси қарым-қатынастар және тағы басқалар. Бірақ, басымдылық субъективті факторға берілген — жеткілікті басқарушылар мен саяси топтардың көшбасшыларының шамшылдығына түсті.

Ш. Уәлиханов саяхат күнделігінде, Шығыс Түркістан мен Орталық Азияның басқару жүйесін толық сипаттайды, биліктің әртүрлі тармақ құруы туралы айтады. Мұсылман аумақтарын басқару әдістері туралы Уәлиханов Қытайдың колониялық әкімшілігі «Бөл де биле» принципін қолданылатыны туралы айтты, онда қарама-қайшылықтар арасында жергілікті халықтың екі руын — қаратаулықтар мен ақтаулықтар деп бөлді. Бұл әдіс, әсіресе партиялардың бірі қытайлықтар көмегін сұраған кезде, көтерілістерді басу кезінде тиімді. Уәлихановтың ойынша, араздық нәтижесінде бұл елде ешқашанда тыныштық болмайды.

«Сот реформасы туралы хаттар» авторы Уәлиханов либералды реформатор және зорлық-зомбылық, революциялық қайта қалыптасуға жау ретінде көрінеді. Ш. Уәлихановтың демократиялық пікірлері қазақ халқының кең көпшілігінің қызығушылығын қорғауда көрді, әлеуметтік реформаларды жүргізу кезінде халыққа айтуға және оның тұрғысы есебіне шақыру. Көбінесе, Уәлиханов жергілікті өзін-өзі басқару формаларының бірі ретінде қазақ даласының би соттарын сақтап қалуды, онымен қоса білімсіз молдалардың әсерін шектеумен салық жүйесін өзгерту жолымен халықтың экономикалық жағдайын жеңілдетуді ұсынды.

Қазақ халқының әлеуметтік-философиялық ойларына келіспейтін мағыналар Абай Құнанбаевтың (1845-1905 жж.) идеяларында бар. Кез келген қоғам қызметінің басты критерийі, оның ішінде басқарушылық та, оның ойынша адамгершілік принциптерді ұстану деп есептеген. Абайдың идеялы өзі тәрбиелеуге шақырған білімді, дербес, белсенді тұлға болды. Бұл жолда артта қалғандықтан, консерватизм, догматизм, бұқара халықтың білімсіздігін жеңу қажет. Ақын және философ даладағы тәртіпті қиын қыстау деп бағалайды, бірақ, өткеннен шешімді ажырауға шақырмайды. Қазіргі заманғы тәртіптерді дәстүрмен, ғасырлық құндылықтармен, өнегелі нормаларды ескере отырып, құру қажет. Сондықтан, Абай сот өндірісі жүйесінде ұлттық ерекшеліктерді есептеуді алға шығарады, оның ішінде ең беделді азаматтар санынан өмірбақи соттарды бекіту немесе сайлау.

Абай өз халқының болашағын тек ұлттық сана сезімнің жаңаруымен білімділігінен көрді. Ол білім, сеніммен қазіргі заманның жетістіктерін сынау қазақтарға бытыраңқылықты жеңумен күшті, дербес мемлекетті қалыптастыруға мүмкіндік беретініне сенді. Абай мұрасы қазақ мәдениеті

мен менталитетінің ерекшеліктерін ұғынуға көп үлес қосты, ал оның идеялары ұлттық әлеуметтік этника жүйесінің негізі болды.

XX ғасырдағы саяси зерттеулер

XIX-ғасырдан бергі антикалық ғылымның басты тақырыбы саясатты зерттеу кезінде мемлекет мәселелері мен оның құрылымы болды. Қоғам өмірінде саясаттың орны мен рөлі туралы ойының өзгеруі, мемлекеттің трансформациясы және оның жеке институттары саяси ғылым пәніне қарым-қатынасты қайта қарастыруға әкелді. XX ғасырда саясаткерлер жүйелік, салыстырмалық және құрылымдық-функционалды талдауға сүйенді. Келесі аспектілер жиі қарастырылады: саясат жүйе ретінде, саяси қатысу, саяси институттар, тұлғалардың саясатқа қатысуы, саяси модернизация және т. б. Саяси жүйелердің әртүрлі теоретикалық талдауы мен салыстырмалық сипаттары кең масштабта болды, осындай зерттеулер аясында саясаттың антропологиялық, элитологиялық, экологиялық өзгерістері маңызды болды. Психологиялық және биологиялық аспектілер маңызды орын алды. Тағы бір ерекшелігі эмпирикалық зерттеулердің масштабының кеңеюі болды. Көптеген ғылыми мектептердің қызметі жамау — жасқау мазмұнға ие және саяси тәжірибеде тікелей қолданылады, мысалы, сайлау компаниясына қатысу стратегиясын өңдеу кезінде.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Саяси білімнің негіздері қай уақытта пайда болды?
2. Антикалық дәуірдегі саяси ғылым дегеніміз не?
3. Орта ғасыр және жаңа дәуірдегі саяси көзқарастырдың спецификалық жағы қандай?
4. Жаңа дәуірдегі саяси ғылымның басты ерекшеліктері
5. Көрнекті қазақ ғалымдары мен ойшылдарының саяси көзқарастарын сипаттаңыз.
6. Соңғы онжылдықта пайда болған саясаттанудың жаңа ерекшелігін атаңыз.
7. Сіздің ойыңызша саяси ғылым мен саяси қызмет қаншалықты байланысты?

3 ТАҚЫРЫП. САЯСАТ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІР ЖҮЙЕСІНДЕ

---

*Саясаткер дарыны келесі күні, келесі аптада,
келесі жылы не болатындығын алдын ала айту
және кейін ол неге болмағандығын түсіндіру
дағдысынан тұрады*

У. Черчилль

Саясат әлеуметтік топ, әртүрлі бірлестіктер, ұлттар мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас сферасындағы адамдар қызметі болып табылады. Саяси қызмет әдетте мемлекеттік істерге қатысуға бағытталған болады. Саясат сөзі ежелгі Грецияда қолданылды, ол мемлекеттік және қоғамдық істерді білдірді. Ежелден-ақ саясатқа екі негізгі жол қалыптасты: функционалды және құндылықты. Біріншісі — функционалды жол — бұрыш басына саяси шешімдердің тиімділерін қояды: алға қойылған мақсаттар мен тапсырмаларға қол жеткізілді ме? Құндылықты жол идеялы бекітлер мен өсиетті критерияларға сәйкес талдау жүргізуді сипаттайды. Бұл жерде бірінші орынға мақсат және мәселесі мен оған жету үшін қолданылатын құралдар жатады. Саясат қоғамдық өмірдің маңызды бөлігін сипаттайды. Қазіргі уақыттағы саяси өмір өзінің көп түрлілігімен бізді таң қалдырады. Бейхабар адам үшін ол жеке және топтық қызығушылықтардың араласуы, сенімдер мен қызығушылықтар, көрнекті деклорациялар мен әрқашан таза болмайтын істері бар хаос болып көрінуі мүмкін. Саясат өзінің айналысына бұқара халықты қосуы мүмкін және іріктелгендер тобының ісі болуы мүмкін.

Саясат көптеген ұлы факторларды есепке алуға мәжбүр ету аясындағы аумақ болып табылады: жалпы халық және жеке топ пен қабат қажеттіліктерінен шатақ жетекшілердің өз бетіне дейін, тарихи ерекшеліктерден кейде мыңдаған километрлерден алшақ тұрған шетел мемлекеттерінің кінә тағуына дейін экономикалық мүдделерден ресми хаттаманың ерекшелігіне дейін. Саясаттан алыс және бейхабар адамдарға ғана осының бәрі хаос болып көрінбейді, тіпті ғалым адамдар саясат өмірінде кез келген заттар болуы мүмкін, ал кез келген болжамдар орындалмауы мүмкіндігін мойындайды. Бірақ, бұл білместік және күрделілік, нақты бір адамдармен тіл табу және кең массаларды сендіруді талап ету, тарихқа әсер ету мүмкіндігін және саясат әлеміндегі тартымды күшті қалыптастырады.

Саясат, жалпы алғанда қазіргі адамның қажеттілігі, талап-тілегі болады. Өйткені, саясат қоғам өмірінің барлық құбылыстарымен процесінде көрі-

ніп отырады. Сондықтан ол өзінің пайда болуы кезеңінен бастап, әртүрлі деңгейде, күрделі түрде, түрліше дәрежеде өтіп жатады. Ол адамның тұрған жерінен, жұмысшылардың алғашқы ұжымынан басталып, мемлекетте, мемлекеттер арасындағы саяси қатынастарға саяси тұрғыдан басшылық етумен аяқталады. Қазіргі саяси ғылымда саясаттың табиғатын түсіну өте күрделі мәселе болып отыр. Саясаттың сонау ертеде пайда болғанынан бастап, қазіргі күнге дейін оның түсінігі жөнінде бірнеше көзқарастар мен анықтамалар кездеседі. Мысалы: зерттеушілердің бір тобы саясатты-адамдардың өз мүдделерін іске асыруға, қорғауға бағытталған, саяси билікті басып алуға, қолында ұстап тұруға, оны пайдалануға тырысушылықпен байланысты мемлекеттің, ұлттың, үлкен әлеуметтік топтың не жеке адамның қызметі деп түсіндіреді. Ал, екіншіден саясат — ол мемлекеттің істеріне қатынасу, оның қызметінің мақсаты мен мазмұнын анықтау. Үшіншіден, саясат шебер басшымен оның сыбайластарының ниеттерін, амал-әрекетін білдіреді.

Сонымен, саясат дегеніміз — адамдардың өздерінің қоғамдық мәні бар мүдде мен қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін пайда болған әлеуметтік топтар, ұлттар, мемлекеттер арасындағы билікке байланысты іс-әрекет болып табылады.

Саясаттың негізгі маңызды мәселесі мен мақсаты билік. Саяси сала мен оны анықтайтын факторларды талғампаздық модель ретінде түсіндіруге болады. Ол модель әлеуметтік ықпалдар мен қатынастар саласын, саясат өрісі саяси құбылыстың үлкен жиынтығын қамтиды. Сондықтан қоғамның саяси өмірі осылардың негізінде қалыптасады. Мұндай саясат өрісі саясаттың қызметін факторларынан көрінетін әлеуметтік кеңістікті белгілейді.

Саясаттың негізгі мәселесі билік болып табылады. Өйткені саясат топтар мен басқа да әлеуметтік бірлестіктер арасындағы өзара қатынастардың ерекше түрі ретінде мемлекеттік билікті қолға алып ұйымдастыруымен байланысты. Сондықтан, саясат деген ұғымның мағынасы ең кең тараған мемлекеттік билік, халықаралық қатынастар ұғымымен байланысты. Саясат — ол қызмет болса, екіншіден өнер, басқару өнері болып табылады (Аристотель).

Саясаттың қоғамдық құбылыс ретінде пайда болуымен мәні жөнінде ғалымдар арасында әртүрлі көзқарастар бар. Соның бірнеше бағытын көрсеткен жөн:

1. Теологиялық бағыт — мұнда саясаттың пайда болуы, құдайдың күдіретімен түсіндіріледі.
2. Географиялық бағыт — Жан Боден, Ш. Монтескье: саясат географиялық себептерден пайда болды, бұл құбылыс қоршаған ортаның ерекшеліктеріне байланысты түсіндіріледі.

3. Биологиялық бағыт — Н. Макиавелли, Т. Гоббс зерттеулері бойынша саясаттың көзі адамдардың биологиялық алғышарттарымен байланысты түсіндіруге бағыт береді. Бұл бағытты жақтаушылар саясатты ортақ игілік көпшіліктің мүддесі үшін жеке адамның өзімшілдік мінезін тізгіндеу мақсатында пайда болған дейді.
4. Психологиялық бағыт — адамның психологиялық қасиеттерінің саясат құбылысының түсініктеріне, сезімдеріне, данышпандығына байланысты дейді.
5. Конфликттік бағыт — Шмидтің пікірінше: саясаттың табиғаты әртүрлі топтардың мүдделеріндегі қайшылықтарға сілтеме жасап, тұтастықты сақтау үшін шиеленісуді реттеуге керектігін түсіндіреді.

Саясат деген не екенін қалай анықтауға болады? Ал саясат процесінің заңдылықтарын қалай табуға болады? Иә сонымен қатар бұл мүмкін бе, себебі кез келген шешім әртүрлі жағдайларға әкелуі мүмкін ғой. Ең жалпы түрде саясат — бұл мемлекет пен билік істеріне қатысуға бағытталған бұқараның, ресми және бейресми топтардың, жеке тұлғалардың өзара қызмет етуі. Саяси қызмет қоғам алдында оның даму жолында тұрған маңызды мәселелерді шешуге бағытталған болады. Бәріне белгілі, әртүрлі әлеуметтік қабаттардың өзінің артықшылықты қызығушылығы бар, қоғам қозғалысының әртүрлі стратегиясын ұсынады. Саяси аренада осы қызығушылықтардың өзара қызмет етуі мен әлеуметтік эволюцияның қолданбалы бағыттарын өңдеу болады.

Саяси өмір кез келген уақытта әртүрлі қоғамдық институттардың өзара қызмет ету мен өзара әсер етудің күрделі құрылымын қамтыйды. Саяси процестің қатысушыларының алдына қоятын мақсаты дін, өсиет пен экономика мақсаттарынан өзгеше келеді. Саяси қызметтің негізгі бағыттылығы — билікті ұйымдастыру мен оның іс-әрекетіне қатысу. Мысалы Чернобыльдік апат акыры көптеген аумақтар қоғамы атом электростанциялары құрылысын тоқтатуды талап етуіне әкелді. Семей полигонындағы жарылыстан кейінгі апаттар туралы білген халық наразылығын білдірді, олар биліктен ядролық қаруды сынауды тоқтатуға мәжбүрледі. Үкіметтің экология мәселелеріне немқұрайлы қарауы сайлаушылар жағынан сенімдіктен айырылуына әкелуі мүмкін.

Саясат үшін әсіресе сезімтал болып экономиканың тұрақты дамуы болып табылады. Өмір деңгейінің анағұрлым төмендеуі, инфляция, салықтардың жоғарғы деңгейі мен жұмыссыздықтың өсуі көбінесе саяси жүйедегі өзгерістерге бұрылады. Саяси жүйе әлсірейді.

Саясаттың негізгі функциялары:

- жеке және топтық қызығушылықты гармонизациялау негізінде барлық қоғамның қызығушылығын біріктіретін жалпы еркіндікті табу мен қалыптастыру;
- барлық әлеуметтік топтардың өзара қызмет етуі мен байланысын қамтамасыз ету;
- саяси әлеуметтану — мемлекет істеріне қатысуға кең бұқараны тарту;
- барлық қоғамдық күштердің институционализациясы мен интеграциясы, яғни, қоғам ішіндегі байланыстарға ұйымдастырушылық және басқарушылық мазмұн беру;
- нақты бір әлеуметтік бағдарламалар құрылатын реалдарды талдау мен даму келешектерін болжамдау;
- мемлекеттің тиімді функционалдануы мен оның барлық органдарының қызметін қамтамасыз ету;
- қоғам алдында тұрған маңызды мәселелерді шешуге арналған қажетті ресурстар мен халықты мобилизациялау.

Бұл қасиеттер бірін-бірі толықтыра отырып, өзара тығыз байланысты болып отырады.

Саяси қызметтің екі жағы бар: концептуалды-теоретикалық және тәжірибелік. Концептуалды-теоретикалық жағы қоғам дамуының стратегиясын қалыптастыру мен болжамдау, талдау, идеялық негіздерді ұйғарады. Тәжірибелік жағы мемлекетті басқару бойынша жұмыстар мен бағдарламаларды жүзеге асыруға қатысу, барлық жақтардың қызығушылығы есебімен және т. б. дау-жанжалдарды шешу бойынша әрекеттер. Саяси тәжірибе теоретикалық талдауға сүйенуі қажет және мақсатты мазмұнда болуы тиіс, әйтпесе, ол қорғау қызметі жұмысына ұқсап қалады: бірінің соңынан екіншісінің түсуі болатын өткір оқиғаларды ілтипатқа алу. Саясатта осындай тәсілдер тиімсіз және қауіпті деп есептеледі немесе басқарусыздық көңіл күйін тудырып, болашаққа сенімсіздікпен қарау мен реттелмеушілікті оятуы мүмкін.

Саясаттың негізгі түрлеріне мыналар жатады:

I. Қоғамның негізгі сфералары:

- мәдени;
- экономикалық;
- әлеуметтік;
- ұлттық;
- экологиялық;
- демографиялық;

- аграрлық;
- техникалық;
- әскери;
- халықаралық.

II. Қызметтердің маңыздылығына қарай:

- «ашық есік» саясаты;
- нейтралдық саясат;
- «үлкен адым» саясаты.

III. Әсер ету объектілеріне қарай:

- ішкі;
- сыртқы деп бөлінеді

Саясаттың түрлері негізінен екіге бөлінеді: ішкі және сыртқы. Ішкі саясат мемлекеттің, қоғамдық саяси ұйымның, саяси басшылықтың қоғам ішіндегі саяси әрекет процесінің негізі.

Ішкі саясаттың негізгі бағыты билік қатынастарын қалыптастыру, билік жүргізу, биліктің қолданыстарын ұйымдастыру, біріктіру, жетілдіру болып табылады. Ол қоғамның нақтылы кезеңіндегі даму мүмкіншіліктерін әлеуметтік күштердің ара салмағын ескере отырып жақын арадағы, келешектегі мақсаттарын белгілейді. Оларға мыналар жатады: саяси мақсаттарға жету үшін ұйымдардың, әлеуметтік күштерді ұйымдастырудағы тиімді әдіс-тәсілдерді анықтау; сол мақсаттарды шешуге қолынан келетін мамандарды дайындау.

Сонымен, ішкі саясат — мемлекеттің ішкі функцияларын реттеп отырады. Сыртқы саясат — мемлекеттің жалпы саяси жүйесін халықаралық дәрежеде ең алдымен өз мүддесін қорғау үшін жүргізген жұмысы, басқа елдермен, ұлттармен қарым-қатынас орнату. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- достық қарым-қатынас орнату;
- сауда қарым-қатынастарын орнату;
- экономикалық қарым-қатынастарды орнату;
- әскери қарым-қатынас орнату.

Жалпы алғанда дамыған ішкі саясат, дамыған сыртқы саясатты қамтиды және бір-бірінен болмайды. Қорытындылай келсек, саясат қоғамның өмір сүруін ұйымдастыру, реттеу үшін қажет.

Саясаттың негізгі мәселесі — билікті қолға алу, ұстап тұру, пайдалана білу. Қазіргі жағдайларда міндетті түрде адамдардың аса маңызды мұқтаж-дықтарын анықтап, оларды әртүрлі жолдармен қадағалып шешу болып табылады. Жалпы, саясат қоғамдағы құбылыс деп айтуымыздың өзінде де үлкен мән жатыр. Адам саясатпен араласпаса да, саясат адам мен әрқашан бірге болып, қабаттаса жүріп араласады. Адам — саяси жануар, жәндік.

Аристотель көрсеткендей қандай болмасын қоғамда адам мен саясат қатар жүрген. Саясат ешқашан тұрақты болған жоқ, ол әр кезде өзіндік уақытта өзгеріп отырады. Қоғамның, заманның өзгеруіне сай, адам баласының сол ортаға қалыптасуының өзі осы саясат тұрғысынан жекелеген немесе қоғамдық жағынан көріп, ғылымды оқу барысында білеміз. Міне, бұл саясатты қоғамдық құбылыс ретінде алып қараудағы бірден бір кепіл. Қоғамсыз адамзат болмайды, ал адамзатсыз қоғам, орта болмайды. Ендеше, саясатсыз қоғам болады деу болмас. Әрине, қоғам — саясат, саясат барлық қоршаған орта, халықаралық тұтастық болып саналады.

Саяси өмір

«Саяси өмір» терминін ХХ ғасырдың 50-ші жылдарының ортасында Д. Лейнмен ұсынылды. Ол саясаттың құрылымдық және тұлғалық аспектілерін біріктіреді. Саяси өмірдің өзегі құрылым, институттар және саясатқа еліктірілген адамдар қызметінің өзара қызмет етуі болады. Саяси өмір көптеген қоғамдық институттардың байланыс орны болып табылады, ондағы тұрақтылық пен ресмилікті партиялар, қозғалыстар және басқа да ұйымдар жасайды. Саяси ортаның басқа да қоғамдық салаларға әсер бар: экономика, білім, ғылым, мәдениет және әдебиет. Саяси өмір әртүрлі адамдардың қатысу формалары мен саяси процеске байланысты қарым-қатынастардың өзара қызмет ету нәтижесі мен сферасы болып табылады.

Саяси өмірдің өзі көптеген факторлардың әсерінде: мемлекеттің экономикалық жағдайы, халық құрамы мен саны, аймақтық, минералды және су ресурстарының болуы, техникалық даму, қоғамның дамуы, қоғамдағы этникалық және элеуметтік бөліну, дін, адамдардың ментальді құрылымының ерекшелгі және т. б. Осы барлық факторлар саяси жүйе мен қоғамның бірлігінің тұрақтылығына әсер етеді. Саяси өмірдің динамикасы мемлекет жетекшісі жүргізіп отырған саясатқа тәуелді.

Саяси ғылым тілі

Әрбір ғылымның өзінің тілі бар, оның көмегімен зерттеліп отырған аяны мазмұндауға мүмкіндік береді. Саясаттану өзінің тілін жасады, үнемі жаңа түсініктермен толықтырып отырады, ол осы ғылымының белсенді дамуына үлес қосады. Әрі қарай біз барлық курс ағымында қажетті болатын ең маңызды терминдерді айтып береміз.

Осылайша, саяси өмірде келесі терминдерде мәні ашылатын көптеген ақиқаттар қалыптасады:

Саяси қарым-қатынастар — мемлекеттік биліктің қорғаныс құралдары және соңғыларды жүзеге асыру сияқты барлық қызығушылықтары үшін

міндетті түрдегі және жалпы мәселесі бойынша қоғам мүшелерінің арасындағы байланыс пен өзара қызмет ету.

Саяси қызығушылықтар — белгілі бір саясаттағы әлеуметтік топтардың түбегейлі сұраныстары және саяси құрылымдарда оларды жүзеге асыру құралдары. Саяси қызығушылықтарды саяси мақсаттардан ажырата білу қажет.

Саясаттағы мақсаттар — саясаттағы іс-әрекеттерден күтілетін нәтижелер. Мақсаттарды жақын, аралық және соңғы деп бөлуге болады.

Саяси құралдар — қойылған мақсаттарға қол жеткізудегі әдістер мен тәсілдер. Саяси іс-әрекет көпшілік арасында акциялардың сайлауға қатысуын, көтерілістерді, қарулы бүліншілікті және т. б. бар құралдардың үлкен арсеналын білдіреді. Құралдардың таңдалуы көптеген себептерге тәуелді болады (әсіресе, мәдени тәртіп, сендіру, белгілі ресурстарды меңгеру). Көптеген ойшылдар мына сұрақтар туралы ойлаған: шекараны, осы немесе басқа құралдардың қолданысына өткізуге бола ма? Оған қол жеткізу кезінде адамгершіліксіз әдістерді қолданудың ұлы мақсаттың орнын толтыра ала ма? Адамның саясатты өлшеуі осы құралдармен ақталған көз қарасқа сүйенуді талап етеді. Мемлекеттік қызметкерлер мызғымайтын өнегелі нормаларға сүйене отырып өздерінің мақсаттарына жетудегі тиімді әдістерді табуылары тиіс. Саясат онымен айналысатын адамдардан ойдың үлкен иілімелігін талап етеді, ол өзгермейтін біржола берілген ережелерді білмейді.

Г. Плехановтың ойы бойынша саясатта өзгермейтін және біржола берілген ережелер шарасыз және тез арада жеңіліске алып келеді.

Саяси институттар — бұл қоғамдық маңызды функцияларды жүзеге асыруға бағытталған адамдардың ресми немесе бейресми ұйымдастырылған бірлестігі. Саяси институттарға мемлекет, оның мекемелері, саяси партиялары, қоғамдық қозғалыстары, лоббистік топтары және т. б. жатқызады.

Саяси құндылықтар — адамдар мен олардың саяси қызмет шеңберінде мойындалатын өнегелі идеалдар және нормалар.

Біздің өмір — ол театр және біздің барлығымыз ондағы әртістерміз деген сөзді барлығы біледі. Бұл саясат әлеміне де өзекті мәселе. Саясатты ішпыстырарлық және бірқалыпты деп ойлайтын адамдар өте терең қателеседі. Саяси театрдың сахнасында адамдар ампуаны есті қолдай немесе ауыстыра отырып, өздерінің қызығушылықтарын ынтымақтастықпен жақтай отырып, немесе шеберлікпен жасыру сияқты көптеген рөлдерде ойнайды. Ал көбісі өздері білмей, осы әрекеттің қатысушылары болып табылады.

Саяси үрдістің шеңберінде көптеген компоненттердің өзара қызмет етуі болады: адамдар, ұйымдар, идеялар және бағдарламалық қойылымдар, іс-әрекеттер, қатынастар. Саяси қызметке қатысушылардың арасында әлеу-

меттік топтарды, қоғамдық бірлестіктерді, арасында тек саяси қызметкерлер ғана емес, сонымен қоса, олардың іс-әрекеттері мен сенімдерінің бірқатар себептері саяси өмірге ықпал ететін басқа да тұлғалары бар адамдарды айтуға болады. Шіркеу рөлі және көптеген елдердің (Таяу Шығыс, Латын Америка) қоғамдық өмірінде олардың жеке өкілдерінің рөлі белгілі екенін білеміз.

Саясат объектілері — белгілі адамдар, сонымен қоса саяси процесс шеңберінде қызмет бағытталған саяси ақиқаттың пайда болуы.

Саясат субъектілері — саяси процестегі, оның шеңберіндегі өз қызығушылықтарын айтатын жүзеге асыратын белсенді қатысушы тұлғалар. Субъектілер ретінде жеке адамдарды, әлеуметтік және этникалық топтарды, барлық мүмкін ресми және бейресми бірлестіктерді және т. б. қарастыруға болады.

Бір ғана адам саясаттың объектісі де субъектісі бола алады. Бірініші жағдайда саяси қызмет оған бағытталған, екінші жағдайда — тек сол саяси қызметті жүзеге асырады. Сонымен қоса, қоғамдық бірлестіктер, мемлекеттік мекемелер, жалпы мемлекетті объекті ретінде және саяси субъектілер ретінде көрсетуге болады. Мысалы, саяси партия оған мемлекеттік мекемелер немесе азаматтардың қызметтері бағытталған кезде, объект болып табылады.

Саяси ресурстар — ол саяси процесс шеңберінде қолданылатын материалдық құралдар және рухани өмір элементтері. Сол немесе басқа ресурстарды қолданусыз саяси өмір субъектілерінің алдына қойған мақсатқа қол жеткізу мүмкін емес. Мысалы, теледидардың, радионың және газеттің көмегінсіз саяси көшбасшылар компаниясын сайлау кезінде өздерінің идеяларын көпшілікке жеткізу мүмкін емес болушы еді. Жалпы саяси ресурстарды үш түрге бөледі:

1. Адамдық ресурстар. Адамдардың үлкен топтары, әдетте, саяси қызметке тікелей тартылған болып табылады.
2. Рухани ресурстар. Оған идеялық мойындау, жалпы бағдарламалық мақсаттарды қабылдау және оларды саяси үрдістің барлық қызмет етуші тұлғаларына жеткізу.
3. Материалдық ресурстар. Материалдық ресурстар дегеніміз — ол өзінің құрамына қаржылық, ақпараттық құралдарды, әртүрлі мақсаттағы белгілі бір заттарды немесе материалдарды жатқызады. Ол байланыс каналдары, энергетикалық, азық-түліктік және басқа да ресурстар болуы мүмкін.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Саясат дегеніміз не? Оған өз анықтамаңызды бере аласыз ба?
2. Сіз саяси өмір әр тұлғаға қаншалықты ықпалын тигізеді деп ойлайсыз? Сіз саяси өмірге қатысасыз ба?
3. Сіздің ойыңызша саясатта мақсаттар мен құралдар қалай ара қатыста болады? Сіз «мақсат құралдардың орнын толтырады» деген оймен келісесіз бе?
4. Саясаттағы объектілер мен субъектілерді ерекшелеудің маңыздылығы неде?
5. Қоғамдық дамудағы саясаттың рөлі қандай?
6. Саясат және құқықтың өзара байланысы.

4 ТАҚЫРЫП. БИЛІК САЯСИ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ

Билікті бұрыннан қоғамдық өмірдің берікті бастамасының санына жатқызған. Ол адамның басқа адамдарға қатынасының әмбебап түрі болып табылады.

Биліктің және бағыныудың қарым-қатынастың құрылымы әртүрлі қауымдыастықтарға сәйкес келеді. Жанұя, еңбек және әскери ұжым, көшедегі қозғалыстар, бір пікірлестер клубы — барлық жерде тұлғаның болуы қажетті, ол басқалараға қатынасы бойынша белгілі бір биліктік қарым-қатынастарға ие болуы керек. Саяси биліктің ерекшелігі өсиетті және жанұялықтан тікелей емес, қоғамдық аралықтық мазмұнды, адамдардың кең бұқарасын реттейді, әлеуметтік топтар арасындағы қатынасқа тиесілі ерекшелігінен тұрады.

Сонымен қатар, билік қабылданғанда ресми ережелермен сәйкес жүзеге асырылуы мүмкін немесе ол әдет-ғұрып, дәстүр, берілген бірлестіктің қарапайым келісімдерінде негізделуі мүмкін және де құжатты нормалармен бекітілмеуі мүмкін. Бірінші жағдайда биліктің институтционализациясы туралы айтуға болады, яғни бекітілуі мен ресімделуі. Институтционализация биліктің қызметтілігін қамтамасыз етуге шақырылған арнайы аппараттың қалыптасуымен сипатталады. Белгілі бір саяси қызметкер немесе қол басшы билікті абсолютизациялады, ол адамдар мен әлемді тотальды жоғарылауына тырысқан кездегі сияқты тарихта белгілі көптеген оқиғалар бар. Дегенмен, ешқандайда билік абсолютті бола алмайды. Зандар мен дәстүрлер, басқа адамдардың құқықтарын сыйлау бар және бір тұлғаның еркіне тәуелсіз объективті заңдары бар.

Билік қоғамдағы қатынастардың барлық деңгейіне сәйкес келеді, жанұя, мемлекет, ұжым белгілі реттейтін және бақылайтын күштермен байланысты болып келетін құбылыс ретінде арнайы ғылымды зерттейді. Оны бұл салада — кратология деп атайды. Саясаттану тек биліктік қатынастардың саяси құрамымен байланысты қатынастармен айналысады. Саяси билік мемлекет аясында негізгі компонент болып табылады.

Қоғамдық қарым-қатынастарда биліктің жалпы сипаттамасы қандай? Билік — бұл басқару, адамдардың іс-әрекеттері мен қызметтерін бақылау және тарату мүмкіндігі, онымен қоса белгілі бір адами ұжымның басқа да ресурстары және материалдарын өкілетті тұлғамен басқару.

Билік адамдар арасында әлеуметтік топ және толық қоғам аясында қарым-қатынастарды реттеудің қажетті құралы болып табылады. Ол ресми

немесе бейресми нормалардың болуын шамалайды, онымен қоса белгілі бір іс-әрекеттерге тыйым салады және рұқсат етеді.

Ережеге сай, қоғам аясында биліктік қатынастар ұзақ эволюциядан өтеді және барлық оның құрамдарында сипатқа ие болады. Кез келген мемлекеттің күрделі иерархиялық құрылымын, оның ішіндегі өзара қарым-қатынас жасау типтердің көп түрлілігін әртүрлі әлеуметтік топтардың сұраныстары мен қызығушылықтарына, қоғамның психологиялық және мәдени ерекшеліктеріне сәйкес келетін және ішкі және сыртқы қауіпті қатынастар бойынша өмірге қабілетті болатын билік құрылымының тиімді модельдерін іздеу нәтижесі деп есептеуге болады.

Билік ресурстары

Қоғамдағы билік белгілі бір ресурстарға немесе көздерге сүйенуі керек. Мұндай ресурстар ретінде байлықты, әлеуметтік мәртебені, ұйымдық құрылымдарды, күштерді, ақпарат менгеруді қарастыруға болады. Адам қоғам дамуының ерте кезеңдерінде физикалық күшке ие болу шешуші рөлді атқарған. Беделді немесе байлықты кейіннен биліктің басты көзі ретінде адамдар санай бастаған. Ал қазіргі кездерде білім және ақпарат басты ресурстар болып табылады. Сондықтан барлық мемлекеттер қазіргі кезде коммуникациялық каналдардың дамуына көп мән береді, ал ақпараттық ағымдардың әсері өзінің әсерімен қазіргі замандағы қарулануға ие. Сонымен, жоғарыда аталған билік ресурстарының барлығы маңызды болып қала береді.

Әдетте билік оның өмір сүруі және оған заңдылық мазмұны берілуінің орнын толтыруына мұқтаж. Билік легитимді болуға тырысады — яғни, халықпен қабылданған заңды болуға. Оған түрлі тәсілдер арқылы қол жеткізіледі. Бұрынғы кезде адамдар биліктің құдыретті тегінен болғанына сенген — оның сакралдығына. Монархтардың бас билігі басқарушы династияның ең жоғарғысы — құдыретті — жердегі билікті сипаттауы туралы бейнеге сүйенеді. Құдай — адамдардың аспандағы қорғаушысы мен әкесі, Патша — оның осы әлемдегі еркін білдірушісі. Биліктің негізделуінің басқа теориясы орта ғасырларда құдыретті болды. Егер, елдегі бар барлық сословиелердің қызығушылығын танытса, билік өкілетті деп саналды. Осылайша, үкіметтен халық кең қабаты арасында сүйеніш табуға тырысты.

Билік және басқару сияқты түсініктерді ажырату қажет. Олар өзара байланысты. Билік жалпы түрде объектінің субъектіге бағынуын мақсаттайды, ал басқару қойылған мақсаттарға қол жеткізу мен жүйенің тиімді қызметін ұйғарады. Сәйкесінше, билік тиімділігі объектінің жетекшінің еркіне бағыну қабілетінде және оның барлық ережелерінің орындалуында түйінделеді.

Басқару тиімділігі алға қойылған мақсаттарға жетумен анықталады. Билік басқарудың қажетті факторы, оның қозғаушы күші, бірақ, өз бетімен қажетті нәтижелерге жетуді қамтамасыз ете алмайтын болып табылады. Тіпті, қолда асқан ресурстардың бар болғанымен бұрынғы диктаторлар айтқан мақсаттарының орындалуына қол жеткізе алмады. Бірақ, биліктің өкілеттілігінің болмауы сол сияқты ойластырылған және қажетті шешімдердің орындалмауына әкелуі мүмкін.

Саяси биліктің қоғамда жүзеге асуы барысында әртүрлі құралдарды қамтамасыз ете отырып пайдаланады. Ғылыми әдебиеттерде оларды биліктің ресурстары деп атайды. Ғылыми әдебиеттерде биліктің ресурстарын жалпы мынадай түрлерге бөлуге болады:

- экономикалық (материалдық қажеттіліктер);
- әлеуметтік (статусты өзгертуге арналған құралдар);
- күш ресурстары (әскер, қару-жарақ, полиция);
- ақпараттық (білім және ақпараттық құралдар);
- демографиялық (адам ең негізгі әлеуметтік құрал).

Биліктің объектілері мен субъектілері

Биліктік қарым-қатынастар екі жақ қатынасымен құрылады: басқарушы және бағынушы. Биліктің белсенді бастауын оның субъектілері бейнелейді — нақты адамдар, ұйымдар, мемлекеттік органдар, жалпы халық. Саяси элита және көшбасшылар үшін биліктік функцияны жүзеге асыру үшін, былайша айтқанда, кәсіби міндет болып табылады. Екіншісі, биліктік қатынастардың енжар жағы билік объектілері болып табылады. Екі жақтың өзара қызмет ету мазмұнынан қажетті қоғамдық даму бағдарламаларын жүзеге асыру сипаты сипатталатын билік сәттілігіне тәуелді. Субъектілі — объектілі қатынастардың ерекшелігінен, билікті өзінің ниетіне сәйкес объектінің субъектіге бағынуын қамтамасыз ету қабілеті ретінде түсінік беруге болады.

Биліктік қатынастардың типологизациясы

Билік түрлерінің типологизациясы қазіргі заманғы негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Әртүрлі зерттеушілер өздерінің түрлі классификациясын ұсынады және олар айырықшаланады және биліктің белгілі бір түрін ерекшелеу үшін негізделеді. Классификацияның көп таратылған түрінің негізіне енгізілген:

- а) биліктің жүзеге асырылу аясы, осы негізбен экономикалық, саяси, идеологиялық, ақпараттық және басқа да биліктерді ерекшелеуге болады;

- ә) әлеуметтік-экономикалық формация түрі (күл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және басқа да билік);
- б) билік субъектісі мен объектісінің ерекшелігі (билік жеке және ұжымдық, мемлекеттік және мемлекеттік емес);
- в) билік әдістері немесе объектінің субъектіге бағыну көздері мен себептері (көндіру, бедел, күштеу және т. б.).

Соңғы нұсқа саясаттағы ең даулы болып табылады. Әртүрлі ғалымдар билік әдістері ретінде күштеу, мәжбүрлеу, ұстау, легитимді билік және т. б. айтады.

В. Ледяев объектіні субъектіге бағыну көзі негізінде биліктің алты түрін ерекшелеген: күштеу, мәжбүрлеу, ниеттену, сендіру, манипуляция.

Күштеу формасындағы билік субъектінің объектіге тікелей физикалық, психологиялық әсері немесе оның мүмкін қызметін шектеу арқылы ықыласты нәтижеге қол жеткізу қабілетінде қол жетілген.

Мәжбүрлеу биліктің формасы жағымсыз санкциаларды қолдану қауіпіне сүйенеді, яғни күштеу қауіпі. Биліктің алғашқы екі формасы ұқсас келеді, алайда, олардың арасында айырмашылықтар бар. Күштеу адамды, оның еркіне қарамастан белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мәжбүрлейді, мысалы, оппозиция көшбасшысына наразылық акциясын жүргізуін, оны қамауға алу арқылы болдырмауы мүмкін. Мәжбүрлеу кезінде басқа механизм қолданылады: оппозициялық қызметкер өзінің ниетінен қысым көрсету нәтижесінде бас тартады.

Ниеттенуді қолдану кезінде мәжбүрлеуге қарағанда билік көзі сый беру, мысалы, объектіге құнды немесе қызмет көрсетуді ұсыну болып табылады.

Сендіру объектіні бағындыру үшін қолданылатын аргументтерге негізделген. Берілген жағдайда билік объектісі өзінің қызметі үшін субъектінің аргументін негіз ретінде қабылдайды.

Манипуляция бұл субъектінің жасанды мақсаты туралы ақпараттан айырылған объектіге жасырынды түрде әсер етуді жүзеге асыру. Манипуляция кезінде маңызды мәліметтерді жасыру, ақпаратты әдейі бақылау, дәрілер көмегімен жасырынды психологиялық әсер, гипноз, техникалық құрылғылар, бұқаралық ақпарат құралдарын жасыру әдістері қолданылады.

Бедел — бұл объектінің мінездеме, құрылым, мәртебе күшімен субъектіге бағыну кезіндегі билік түрі. Бағыну көзіне байланысты бедел персоналды (субъектінің жеке қасиеттеріне негізделген), дәстүрлі (әдет-ғұрыпқа сеніммен тұрғызылған) және ресми (субъектінің бұйрықтар беру билігі құқығының заңдылығына орынды сендіруді білдіреді) болады. Беделдің персоналды түрінде бірінші кезекте адамдардың жеке қарым-қатынасы тұрады, сондықтан оған достық, сүйіспеншілік, таңдану сияқты адамдық қа-

рым-қатынастар әсер ете алады. Дәстүрлі бедел оған қарағанда субъектінің қасиеттеріне тәуелді емес, керісінше, оның әлеуметтік рөліне тәуелді. Ана мен бала, жасы үлкен мен кіші және т. с. с. арасындағы қарым-қатынастар мысал бола алады. Ресми бедел заңды мойындалған тәртіпте тұрғызылады.

Саяси және мемлекеттік билік, оның ерекшеліктері

Саяси биліктің ерекшеліктері:

- ол адамдардың үлкен тобының мүддесін қорғайды, сол топтың қоғам экономикасындағы рөлі басым болады да қоғам сол тап мүддесі тұрғысынан басқарылады;
- қоғамдағы басшылық көбінесе сол топ өкілдерінің қатысуымен мемлекет арқылы, қоғамдық-саяси ұйымдар мен саяси лидерлер арқылы жүргізіледі;
- саяси биліктің ерекшелігі — арнайы басқару ісімен шұғылданатын ерекше кәсіби топтардың болуы.

Саяси билік қасиеттерінің бірі — оның ең жоғарғы, басты айқындаушы, шешуші күш ретіндегі ықпалы. Екінші қасиет-биліктің иерархиялық сипат алуы. Келесі қасиет-үстемдікті шоғырландыруға және монополизациялауға ұмтылу. Саяси билік қоғамда көбінесе мемлекеттік билік арқылы жүзеге асады. Мемлекеттік билік саяси биліктің бір түрі. Оның ерекшеліктері:

- 1) белгілі бір территорияда ерекше аппарат арқылы жүргізілетін билік;
- 2) мемлекеттік билік өзінің күштеу аппаратына сүйенеді;
- 3) мемлекеттік билік монополиялық сипат алады.

Саяси биліктің легитимдігі және биліктің бөліну принципі

Қазіргі дамыған демократиялық елдерде саяси биліктің тұрақтылығы оның легитимдігіне байланысты. Биліктің легитимдігі деп, оның заңдылығын айтады. Бірақ оның тек қана заңға сәйкестігі емес, сонымен қатар билікті қоғамдағы мүшелердің оны өз еркімен қабылдауы шарт. Ондай кезде қоғамдағы халық берілген билікке өз сенімін білдіреді және өз еркімен оны қабылдайды. Легитимдіктің диффузиялық түрі саяси биліктің идеялары мен принциптеріне ұзақ мерзімді қолдау көрсетіп отырады. Ал легитимдік биліктің негізгі демократиялық принципі легитимдіктің өзі болып табылады. Легитимді биліктің идеалды түрлерін М. Вебер талдаған. Ол легитимді биліктің мынадай үш түрін ажыратқан: дәстүрлі; харизматикалық; легальды-рационалдық.

Легитимдіктің түрлері

Сұрақтар	Легальды-рационалдық	Дәстүрлі	Харизматикалық
1. Легитимділік типтері нені білдіреді?	Билеушілердің билігін заң негізінде, тәртіппен жүргізетініне сенімділік «Заң қатал, бірақ ол заң» деген қағидаға жүгінеді	Дәстүрлі қалыптасқан тәртіпке деген сенімділік. «Бізге дейін бұл тәртіп болған бізден кейін де солай болады. Оны өзгертуге ешкімнің хақы жоқ» деген қағидаға сүйенеді	Жеке тұлғаның лидерлік қасиеттеріне оның харизмасына қалтқысыз сену. «Мен Сіздерге айтамын» деген принципке негізделеді
2. Басқару штабының сипаты?	Бюрократия		
3. Бюрократия мен элита арасындағы қарым-қатынас қалай болмақ?	Тұлғасыз қарым-қатынас	Тұлғалық қатынастар	
4. Бюрократияға элитаның басты қояр талаптары қалай болмақ?	- компетенттілік; - білім; - заңға бағыну парызы	қойылатын талаптардың бұрыннан қалыптасқан тәртіптерге негізделуі	басқарушыға қалтқысыз бағыну
5. Бұл типтерге тән ерекшеліктер қандай?	- тұрақтылық; - тұлғасыз қатынастар	- биліктің тұрақтылығы; - биліктің персоналдылануы (патриархалдық, сословиелік әкімшіліктілік)	- биліктің тұрақсыздығы; - тұлғаландырылған билік

Билік бөлу идеясы ең алғашқы рет жаңа дәуірдің кезеңіндегі ойшылдар ұсынды. Бұл идеяны қалыптастырушы ағылшын ойшылы Джон Локк және әрі қарай толық дамытқан 18 ғ. француз ойшылы Ш. Монтескье болып табылады. Ол саяси биліктің бөлінуін мемлекеттегі биліктің бір қолда болмауымен және оның үш тармағымен түсіндіреді: заң атқарушы, сот билігі.

Себебі билік бір ғана қолда болса, ол шектелмесе, өзі заң шығарса, жүзеге асырып және оның жүзеге асуын қадағаласа, онда ондай билік тиранияға айналады. Сондықтан қоғамдағы билікті жүргізуде билік тек қана бір органның қолында болуы мүмкін емес және де халық билікті өзі жүргізе алмайды. Билік жүргізу белгілі топқа, ұжымға, органға беріледі. Жан Жак

Руссо халық суверинитеті идеясын көтеріп, биліктің түрлерін ажыратқан, ал үш билік сол бір тұтас халық билігінің көрінісі деп тұжырымдады. Заң шығарушы, атқарушы, сот жүйесіне бөліну қазіргі уақытта демократияның дамуы болып табылады. Үш өкіметтің біреуінің басым болып кетпеуіне кепілдік бере алады. Биліктің бөлуін бір-біріне мүлдем тәуелсіз автономды органдардың қолына бөлініп беріледі деп түсінбеу қажет.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Биліктік қарым-қатынас мәнін анықтаңыз?
2. Басқа билік түрлерінен саяси билік құрылымының айырмашылығы неде?
3. Биліктің негізгі ресурстарын атаңыз.
4. Билік түрлерінің типологизация енгізу нұсқаларын тізіп айтыңыз.
5. Сіздің ойыңызша биліктің қай түрі әділетті және ақталған болып табылады?
6. Саяси билік пен мемлекеттік биліктің айырмашылығы қандай?
7. Қазақстан биліктің қандай түріне жатады?
8. Билік легитимділігі дегеніміз не?

5 ТАҚЫРЫП. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ

Мемлекет мәні

Мемлекет — бұл қоғамның саяси жүйесінің орталық институты. Мемлекеттің негізгі қызметі — саяси басқару, сыртқы жаулардан қорғалу, экономикалық және әлеуметтің тұрақтылықты қолдау. Дж. Локк (1632-1704 жж.) жазған: «Барлық тұлғалардың жекеменшігі бар, сондықтан, мемлекет осы жекеменшіктің қорғаушысы болуы тиіс. Мемлекет — тұлғаның қауіпсіздігінің кепілі». Алғашқы қоғам дәуірінде жекеменшік ұжымда болды, сондықтан, жекеменшікті қорғау қажеттілігі болмады. Локк тұлға мәнінің қалыптасуы мен тұлғаның жекеменшігі түсінігінің өзара байланысын ерекшелейді.

Мемлекеттік билік елдің барлық аумағында барлық азаматтарға, кәсіпорындарға, мекемелерге таралған. Билік функцияларының орындалуы үшін арнайы құрылымдар жасалады: сот, әскер, полиция, әкімшілік аппарат. Мемлекеттік билік ел аумағында жоғарғы немесе егемен болып табылады.

Мемлекеттің егемендігі — оның сыртқы саяси және ішкі билігінің үстінен қараушылығы. Мемлекет аумағында тек оның заңдары ғана әрекет ете алады. Егемендік принципі басқа мемлекеттің оның ішкі істеріне кірісуіне рұқсат етпейді. Халықаралық құқық негізіне егемендікті сыйлау принципі қойылған.

Мемлекеттің жоғарғы билігі дегеніміз:

- ол мемлекеттің барлық аумағында қызмет етеді;
- ол әрбір азаматқа және қоғамның барлық құрылымына таратылады;
- тек мемлекет заңмен қарастырылған жағдайларда күштеу көрсете алады;
- тек мемлекет атынан әділеттік орнатылып, заңдар қабылданады;
- заңмен сәйкес қабылданған және оған сәйкес әрекет ететін актілердің күші болады.

Демократиялық қоғамдағы жоғарғы билік көзі болып халық есептеледі. Сондықтан көптеген конституцияларда халық мемлекетке билік береді. Бірақ азаматтар бостандырақ болуы үшін емес, өздерінің құқықтары мен бостандықтарын жақсырақ қорғау үшін өздерінің құқықтарының бір бөлігін береді және өздерінің бостандықтарын шектейді. Тіпті диктатура шартында бұл жағдай белгілі бір деңгейде заңды болды. Егер азаматтар реттелмейтін күн тәртібіне шыдаса, онымен қоса олар биліктің жасап отырғандары үшін жауапкершілік өлшемін тартуы тиіс.

Қоғамдық келісім идеясын бекітумен қоса, егер ол мемлекет құрған халық келісіміне сүйенсе билік заңды болып есептелетіндігі басым болып отыр. Сословиесіз қоғам идеясын бекіткеннен кейін, билік халықтың толықтай қолдауына тырысады. Осының ең жақсы дәлелі — жалпылай дауыс берумен мемлекеттің маңызды институттарын таңдау. Диктатура кезінде басқарушылар олардың өкілеттілігі халық тілегіне сүйенеді деп айтуда. Бірақ соның өзінде, демократиялық процедураның разылығын айту рұқсат етілмейді, ал сайлау мен референдумдар, егер олар жүргізілсе, тек формальды акцияға айналады. Оның орнына мемлекет адамдарды үгіттеу немесе қорқыту көмегімен өзінің заңдылығына көндіруге тырысады.

Қазіргі уақытта мемлекет функциясы қазіргі уақытта жеткілікті кең. Ол тұрақты азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін жағдайлар жасайды, әлеуметтік топтар арасында қарым-қатынасты реттейді, дау жанжалдарды шешеді. Экономикалық сфера мемлекетпен жасалған заңнамалық механизммен реттеледі. Онымен қоса билік органдары білім жүйесінің, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет және т. б. функционалдануына әсер етеді. Ірі еңбекті дау жанжалдар болған кезде (ереуілдер) ресми тұлғалар көбінесе еңбектенушің мен кәсіпкерлер арасында делдал болады. Осындай жағдайлар Францияда, Италида, АҚШ-та және басқа мемлекеттерде болған. Көбінесе үкімет этникалық және нәсілдік дау-жанжалды шешу қажеттігі алдында тұрады. Мемлекеттік қызметтің ең тиімдісі жанып тұрған қарсы тұруды басу кезінде, ал пайда болу кезеңінде оған себеп болғанды жояды. Онымен қоса, әртүрлі мемлекеттерде көбінесе күш пен басқа да қатаң әдістер барлық болуы мүмкін дау-жанжалдар үшін қолданылады.

Ерекше мағына мемлекеттің сыртқы саяси функциясында — сыртқы қауіптен қорғану, басқа державалармен байланыстар орнату, алдымен, көршілермен, онымен қоса, халықтық ұйымдармен. Мемлекетаралық дау жанжалдар әлемге өте қауіпті және барлық планетаның кейбір жерлерінде қауіпсіздікті сипаттайды. Сондықтан демократиялық мемлекеттердің халықаралық саясатының негізгі мақсаты — тиімді экономикалық, саяси, мәдени, спорттық және басқа да ынтымақтастықпен қамтамасыз ету.

Мемлекеттің қызметтері, оның қоғамдық процестерге әсер етуі әрдайым өзгеріп отырады. Қоғамның дамуымен азаматтардың оларға қарым-қатынасы да өзгереді. Әртүрлі тарихи жағдайлар, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, менталитет, саяси мәдениет деңгейі саяси биліктің қызметі мен мінез құلقىна әсер етеді. Менталитет — тарихи қалыптасқан индивидуумның және толығымен қоғамның жүріс-тұрысы мен ойлау ерекшеліктері.

Кейде мемлекеттер өзінің қол астындағыларды тіпті толығымен қарамағына алады. Осылайша, орта ғасырларда кейбір қалалардың биліктері азаматтарға тағайындалады, оларға қалай киіну керек, тұрмысты және же-

ке өмірді ұйымдастыруды қадағалайды. Кішкене ауытқулар тіпті қылмыс ретінде қарастырылды. Қазіргі заманғы мемлекет өзінің қарамағына қоғамның функционалдануы мүмкін болмайтын, тек маңызды қызметтерді ғана алады.

Мемлекеттің қызметтері:

Ішкі:

- адамның құқықтары мен бостандығын қорғау, тәртіп сақтауды күзету;
- экономикалық жүйені басқару;
- салық жинау;
- әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыру;
- қоршаған орны қорғау;
- мәдениетті қолдау, тарихи мұраға қамқорлық жасау.

Сыртқы:

- сыртқы қауіптен мемлекеттің қорғану күші;
- басқа мемлекеттермен ынтымақтастық;
- халықаралық ұйымдар қызметіне қатысу.

Мемлекеттік құрылым және басқару түрі.

Басқару түрі — ол жоғарғы мемлекеттік биліктің ұйымдастыру тәсілі, органдарының қарым-қатынас жасау принципі және оның қалыптасуына тұрғындардың қатысуы. Басқару түрінің екі негізгі түрін айырады: монархия және республика. Монархия — басқару түрі осыған сәйкес мемлекеттегі жоғарғы билік мемлекет басшысының қызметін көбінесе басқа билік қызметін біріктіреді. Олар заң шығарушы және атқарушы билік бір адамның қолында болады — ол монарх. Монархия екі түрде өмір сүреді: абсолюттік және Конституциялық. Абсолюттік монархияда мемлекеттік билік монархтың өзімен жүзеге асады. Конституциялық монархияда монарх билігі басқа билік органдарымен шектелген, ол Конституцияға негізделген.

Республика — басқару түрі, онда мемлекеттегі жоғарғы билік парламентке және президентке тиесілі. Республиканың бірнеше түрі бар. Олар: парламенттік, президенттік және аралас.

Парламенттік республиканың ең басты айырмашылығы — ол үкіметтің парламент негізінен қалыптасуы және парламент алдында формалды жауапкершілігі.

Парламенттік республиканың айырықша белгісі (АҚШ, Азия елдері, Африка) — президент бір уақытта мемлекет басшысы және үкімет басшысы, ішкі және сыртқы саясатты басқарады және қарулы күштердің жоғарғы басқолбасшысы болады.

Аралас республика Австрияда, Ирландияда, Португалияда, Польшада, Финляндияда, Болгарияда және т. б. елдерде бар. Бұнда күшті президенттік биліктің және парламенттің үкімет іс-әрекетіне бақылау жасайды.

Мемлекеттің территориялық-ұйымдық құрылымы оның құрамдасының түрі болып келеді.

Мемлекеттік құрылымының түрі әртүрлі болады. Саясаттануда мемлекеттің унитарлық, федеративтік, конфедерациялық және империя түрлері көрсетіледі.

Унитарлық мемлекеттік құрылымға, бір территория, бір Ата заң, орталықталған сот жүйесі, мемлекеттік биліктің, жоғарғы органдардың бір жүйесі, бір азаматтық сәйкес. Мысалы: Қазақстан, Жапония, Англия.

Федерация ол одақтық мемлекет болып келеді. Анықталған тәуелсіздігі бар автономиялық мемлекеттерден құрылған. Мысалы: Ресей, АҚШ, Германия.

Конфедерация — ол бір жалпы-сыртқы саяси, қорғаныс, экономикалық мақсаттарға жету үшін тәуелсіз мемлекеттердің одағы. Қазіргі кездерде өте сирек кездеседі, тіпті жоқ деп айтуға болады.

Федеративтік мемлекет құрылымының бір типі, ол империя (латын тілінде — империум — мемлекет билігі). Оларға кең территория, орталықталған күшті билік, әр елдің ұлттың және тұрғындардың мәдени құрамы сәйкес.

Азаматтық қоғам

Қоғам — әлеуметтік, мәдени, рухани және ғылыми құндылықтарды дамыту мен сақтауға арналған мемлекеттік емес институттар мен байланыстар жүйесін білдіретін мән. Азаматтық қоғам жеке адамның немесе адамдар тобының бостандығы мен құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігімен қамтамасыз етеді.

Қоғам мен азаматтық қоғам терминдерін шатастыруға болмайды. «Азаматтық қоғам» түсінігінің өзі азаматтық түсінігімен байланысты. Адамның өзін мемлекет азаматы сезінуі дамудың белгілі бір сатысында ғана болады. Азаматтық — бұл адамның мемлекеттің бір бөлігі ретінде құқықтық мәртебесі. Азаматтық түсінігінің кең мәнде қарастыратын болсақ, ол тек заңды мәртебе ғана емес, онымен қоса әлеуметтік жағдайы да. Құқықтық компоненті түсінігіне мемлекеттік қатынаста белгілі бір бостандық пен міндеттер, құқықтарға ие болу жатады. Осылайша, Қазақстан Республикасының азаматы мемлекет аумағы бойынша еркін орын ауыстыру, шетелге бару, шерулер мен жиналыстарға қатысу құқығына ие, онымен қоса, ол салық төлеуге міндетті. Біздің елге келген шетелдіктер Қазақстан азаматының

барлық құқықтарын қолдана алмайды. Мысалы, олар сайлауға қатыса алмайды, еркін орын ауыстыру үшін оларға міндетті түрде үкіметтің рұқсаты — виза керек.

Азаматтықтың әлеуметтік компонент түсінігіне тұлғаның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірге толық қатысуы жатады. Осылайша, азаматтық қоғам өзінің әрбір қатысуы үшін тек формальды заңдармен анықталмайтын, онымен қоса әдет-ғұрып, нормалар, дәстүрлермен және т. б. анықталатын тең мәртебе қалыптастырады.

Азаматтық — туғанынан бастап тиісті құқықтары мен бостандықтары берілген және мемлекеттің заңды және өнегелі нормалары алдында міндеттері бар қоғамның жеке мүшесі.

Антикалық уақытта «азаматтық қоғам» мен «мемлекет» түсінігі синоним сөздер болған. Азамат мәртебесі толық құқылы азаматтарды көптеген құқықсыздардан ажыратты. Әйелдер де азаматшалар болып саналмады. «Әлеуметтік» және «саяси» түсініктеріне жанұя, дін, мәдениет те жатты, осылайша, жеке адам өзін мемлекеттен тысқары елестете алмады. Барлық сферадағы қызмет мемлекеттік бастаумен біріктірілді. «Азаматтық қоғам» мен «азаматтық» терминдерінің осындай түсінігі синонимдер ретінде XVII ғасырға дейін сақталды.

Әйгілі ойшылдардың Локк, Руссо, Монтескье, Кант, Гегель еңбектерінде азаматтық қоғамның жаңа түсінігі ұсынылған. Мемлекеттің шексіз қамқорлығынан тұлғаның бостандығы идеясының пайда болуы «Мемлекет» және «Азаматтық қоғам» түсініктері дербес болып табылады және олар толығымен мемлекетке бағынбайды. Онымен қоса, бұл түсініктер терең түрде өзара байланысты. Мемлекет қоғам алдындағы күшімен тұтастай әлеуметті және жеке өмірге бағынатын қоғамның еркін орындайтын орган болады.

Сайып келгенде, азаматтық қоғам мемлекеттік құрылымнан тыс қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани қоғамдық қатынастардың жиынтығы.

Азаматтық қоғамның негізгі институттары:

- жеке меншікпен негізделген мемлекеттік емес әлеуметтік-экономикалық қатынастар;
- қоғамдық ұйымдар;
- саяси партиялар мен қозғалыстар;
- кәсіпшілер одағы;
- діни қауымдастықтар;
- кооперативтер;
- жанұя;
- ғылыми мекемелер;

– мәдениет және т. б.

Осы институттардың көбісі бір-бірінің қызығушылығын танытуға қарама-қайшы шығатын әртүрлі бағытта. Осылайша, мысалы, партиялар мемлекеттің даму альтернативті бағдарламасын ұсынады және өздерінің жоспарларын жүзеге асыру үшін бір-бірлерімен парламенттегі орын үшін күреседі. Азаматтық қоғам жеке және топтық қызығушылықтарын үндестіруге шақырады. 2006 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің бұйрығымен «2006-2011 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғамды дамыту» тұжырымдамасы бекітілді. Экономикалық, әлеуметтік және саяси сферадағы түбірлі реформалардың арқасында қоғамдық бірлестіктер құрылып, олар әртүрлі әлеуметтік топтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғауға бағытталып әрекет ете бастады.

Құқықтық мемлекет

*Заңдармен негізделген еркін
қызмет ететін мемлекет құқықты
мемлекет деп аталады.*

К. Ясперс

Демократиялық тәртіп тек құқықтық мемлекеттің билік деңгейінде өзінің аяқталғанын жүзеге асырылуын алады.

«Құқықтық мемлекет» түсінігі екі компонентті біріктіреді — құқық пен мемлекет. Мемлекет саяси жүйенің орталық институты ретінде мықты құқықтық бастауға ие болуы тиіс.

Құқық өзімен-өзі мемлекетте Конституция, заң және басқа да заңды бекітілген нормалар көмегімен мемлекетте тәртіпті қамтамасыз етуді сипаттайды. Заңдар қоғамда тұрақтылық пен тәртіпті қамтамасыз етуге мақсатталған. Құқықтық нормалар адамның құқықтары мен бостандықтары үшін бекітілген, олар азаматтардың міндеттері мен шешімдерді қабылдау процедураларын анықтайды.

Құқықтық мемлекет негізгі заңды — Конституцияны ұстануды қамтамасыз етуге тырысады. Жеке заңдар қызметі қатаң түрде Конституция ережелеріне сәйкес келуі тиіс. Әрбір азамат, әрбір ұйым және мемлекет толығымен заңға бағынуы тиіс. Заң алдында бәріде тең. Құқықтық мемлекет нормалары әлеуметтік жағдай, ұлт, діни ұстаным, жынысы мен тұлғаның жасына байланысты шектеулерді жібермеуі тиіс.

Кез келген мемлекетте арнайы белгіленген немесе халықпен сайланған азаматтар бар — қызметтік тұлғалар, олар заңдылықты ұстануды бақылау

мен билікті жүзеге асыру бойынша өкілеттіліктермен үлестірілген. Олардың негізгі тапсырмасы — қоғам қызығушылығына қызмет ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау.

Заңдарды қатаң ұстану мен тиімділікті қамтамасыз ету үшін арнайы мемлекеттік институттар құрылады. Алдымен ол сот, прокуратура, полиция онымен қоса арбитраж, тәртіптік кеңес, есептік комитет және т. б.

Қоғамның құқықтық негіздері жалпы адами мазмұнға ие болуы тиіс, ол жеке әлеуметтік немесе ұлттық топтардың қызығушылығын қорғамауы тиіс, ол қоғамды толығымен қорғауы керек. Кез келген құқықтық мемлекет адамның құқықтар мен бостандықтарын заңды бекітуге ғана тырыспайды, онымен қоса оларды қорғаудың шын механизмін құрайды. Осы мақсатпен тұлғаның құқықтарын қорғауда тұрған институттар қалыптасады. Бұл соттар, Конституциялық Кеңестер, полиция, әскер, ұлттық қауіпсіздік органдары. Қазақстанда Республика Президентімен адам құқықтары бойынша комиссия қызмет етеді. Осындай органдар көптеген демократиялық мемлекеттерде кездеседі.

Қоғам жиі жеке адамдар қызығушылығы немесе ұйымдардың бір-бірімен қайшылықта болуымен кездеседі. Кейде нақты бір тұлға мен мемлекеттің арасында, немесе мемлекет және оның аумақтары арасында болады. Осындай оқиға құқықтық нормалар осы дау-жанжалды басуға тырысады, онымен қоса қоғамдық тұрақтылық пен азаматтық келісімді сақтайды. Құқықтық мемлекет тек күш беретін органдар көмегімен қызмет етпейді (полиция, сот, ұлттық қауіпсіздік органдары және т. б.). Ол азаматтық қоғаммен тығыз байланыста болады, сондықтан өз күшімен бірлестік барлық азаматтар мен әлеуметтік топтар сұраныстары мен қызығушылықтарын ұстануға мүмкіндік туғызады.

Мемлекет экономика қызығушылығын қорғауы тиіс, онымен қатар жеке халық қабаттарының сұраныстарынан өзінің дербестілігін сақтау, әсіресе материалдық қатынаста қатамасыз ету — кәсіпкерлер немесе қаржылық өнеркәсіптік топтар. Әйтпесе, билік институттары мен жекеменшік-монополистер қосымшасына ауысуы мүмкін.

Құқықтық нормаларды ұстанудың маңызды критериялары адам құқығы мен бостандығы. Осылайша, құқықтық мемлекеттің кілттік сипаттамалары болып табылатын келесілер:

- Конституцияның үстінен қараушылығы;
- Конституция заңдарының қатаң сәйкестігі;
- адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау;
- биліктердің бөлінуі;
- соттың тәуелсіздігі.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Мемлекеттің пайда болуы туралы қандай теорияларды білесіз? Оның қайсысы дұрыс деп санайсыз? Неге?
2. Мемлекеттің басқа саяси ұйымдардан айырмасы қандай?
3. Мемлекет кімге қызмет етуі керек: өзіне-өзі, адамдардың бір тобына, бүкіл қоғамға ма? Ойыңызды дәлелдеңіз.
4. Мемлекет қандай қызметтерді атқарады (ішкі, сыртқы)?
5. Мемлекет институттарының пайда болуы немен байланысты? Қай тарихи дәуірде мемлекет пайда болды?
6. «Мемлекет институты», «қоғамдық институттар» және т. с. с. сөз тіркесінде институт сөзі қандай мағынада?
7. Мемлекетке сіз қандай анықтама бере аласыз?
8. Азаматтық қоғам деген не?
9. Құқықтық мемлекеттің айырмашылығы неде?
10. Құқықтық мемлекет: тарихи ұғымы.
11. Қазақстанда азаматтық қоғамды қалыптастыру қалай жүріп жатыр?

6 ТАҚЫРЫП. ТҮЛҒА САЯСАТТЫҢ СУБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ. АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ

---

*Үстемдік етуші билікке бұл қандай да
бір құрбандық болса да адам құқықтары
ардақты деп есептелуі тиіс*

И. Кант

Саясат субъектісі ретінде өзінің қызығушылығын таныту аясында жүзеге асырылатын саяси процестердің белсенді қатысушылары қарастырылатынан еске түсірейік. Субъектілер арасында жеке индивидтер, әлеуметтік, діни және этникалық қауымдастықтар, ресми және бейресми қауымдастықтар және т. б. жатады.

Адам — саясаттың басты субъектісі

Кез келген қоғамда саяси қызмет адамдардың қызығушылығын таныту мен еркін жүзеге асыруға бағытталған. Тек адам ғана саясаттың басты субъектісі болып табылады. Саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың, мемлекеттік институттар мен әлеуметтік топтар рөлі жоғары екені сөзсіз, бірақ олардың барлығы соңында нақты бір тұлғалардан тұрады. Адамдардың саяси өмірге қатысуы әртүрлі формада болуы мүмкін. Оның тиімділігінен мемлекеттік институттардың азаматтық қоғаммен өзара байланысы және бұқара жағынан басқарушылық құрылымды реттуді жүзеге асыруға тәуелді.

Адамдардың саясатқа қатысуының себептері мен уәждемесі туралы сұрақтарының әртүрлі жағы бар. Біріншіден, белсенді әрекет ету тұлғаға өзінің шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Екіншіден, азаматтар өзінің заңды, әлеуметтік және материалдық заңды қызығушылығын танытуға мүмкіндік алады. Үшіншіден, саяси өмірге қатыстыру белгілі бір міндеттерді орындауды талап ететін азаматтық борыш болып табылады.

Саяси өмірге адамның қатыстырылу деңгейі қоғамдық өмірдің маңызды компоненті болып табылады. Оған байланысты жеке тұлғаның саясатқа қатысуының үш түрін ерекшелеуге болады:

1. Белсенді қатысу, азаматтар мен саяси институттардың көп деңгейлі өзара қызмет етуімен адамдардың қызығушылығын танытуын жолдайтын өкіметтің шешім қабылдауына әсер етуі мазмұндалады.

2. Шеттету — саяси жүйе мен адамның өзара түсінушілігі мен өзара қызмет етуінің болмауы. Азамат өкімет органдарының жабық болуынан немесе әртүрлі себептермен белсенді қатысудан бас тартуынан саяси шешімдерге әрекет ете алмайды.
3. Саяси құрылым мен адамның тікелей қосылуы — саясаттың жарамсақтығы үшін жеке қажеттіліктер мен қызығушылықтарын танытудан бас тарту.

Адамның саяси өмірге қатысу деңгейі әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық және психологиялық факторларға тәуелді. Осылай Г. Лассуэлл кейбір адамдардың саяси көшбасшылыққа ұмтылуы өзін-өзі бағалаудың төменгі деңгейі есесін қайтару тілегінен болған деп есептеген. Басқа саясаткерлер, керісінше, қоғамдық өмірден адамдардың шеттетілгені нәтижесінде осындай комплексінен болған деп есептейді. Әлеуметтік-экономикалық жағдайлар (жақсы тұрмыс халі, «орта таптың» болуы, қоғамның әлеуметтік құрылымы) онымен қоса тұлғаның саясатқа араласуы деңгейін анықтайды.

Кейбір зерттеушілер адамның саяси санасы мен мінез-құлқына маңызды әсер ететін білім деңгейіне көңіл бөлген. Білімді тұлға саналы түрде таңдау, әлеуметтік құрылымдарды анық хабардар болу мен өзінің қызығушылығын таныта алады. В. Кей білімді азаматтардың белсенді қатысуы бірнеше себептермен түсіндіреді: оларды азаматтық сезімі және жауапкершілігі жақсы дамыған; олар өздерінің қатысуын, нақты түрде саяси шешімдерге әсер етеді, пайдалы әрі тиімді санайды; оларды көбінесе саясат қызықтырады және оған көбірек тартылады.

Саяси-құқықтық факторлар адамның маңызды шешімдеріне нақты әсер етуі үшін жағдай жасайды. Сондықтан саяси өмірдің ең тиімді формасы демократия деп санауға болады, әлде ол халықтың үлкен бөлігіне қызығушылығының есебіне бейімделеді. Белсенді саяси қатысумен қамтамасыз етудің басты механизмінің бастыларының бірі адамның құқықтары мен бостандығы болып табылады.

Қазіргі уақыттағы адам құқықтары

Қазіргі таңда әртүрлі мемлекеттерде тұлға мен оның құқықтарына әртүрлі қатынас басым болып отыр. Қазіргі уақыттағы барлығы дерлік конституциялар тұлға құқықтары мен бостандығына жар салады, алайда бұл мәселеге басқа да амалы бар. Біздің планетаның кейбір жерлерінде, мысалы, әлі күнге дейін құлдық бар. Дегенмен көптеген үкіметтер адамның кез келген қауіптерден сақтайтын ережелерді бекітуге тырысады. Ұлттық заң-

намамен қатар, әлемдік қауымдастық адами қарым-қатынастар аясында халықаралық келісімдер тізімін қабылдады.

Адамның құқықтары мен бостандығы келесідей халықаралық құжаттармен қорғалады:

- адам құқығының жаппай декларациясы;
- саяси және азаматтық-құқықтар туралы конвенция;
- экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы конвенция;
- әйелдер дискриминациясының барлық түрлерін жою туралы конвенция;
- геноцидтің барлық түрлерін жою туралы конвенция;
- азаматтық және саяси құқықтары туралы конвенция;
- балалар құқығы туралы конвенция.

Онымен қоса басқа да келісімдер қабылданды.

Атаған құжаттар Біріккен Ұлттар Ұйымымен қабылданды. Құқықтар мен бостандықтарды сақтау ұлттар қауымдастығының маңызды тапсырмаларының бірі болып табылады. Адам құқықтары кез келген мемлекеттің ішкі ісімен саналмайды. Сондықтан әлемнің әртүрлі елдерінде бұл сферадағы жағдай халықаралық қоғамның талқылау мәселесі болады.

Қазіргі уақытта көптеген адамдар олардың құқықтары мен бостандығын бұзылуымен қақтығысады. Бұл әртүрлі себеппен болады. Дамушы мемлекеттер қатарында үкімет денсаулық сақтау, білім алу құқығы көптеген балаларға материалдық құралдардың жетіспеушілігі себебінен қамтамасыз ете алмайды. Демократиялық емес мемлекеттерде партиялар мен қозғалыстардың, шеру мен әрекеттері мүмкіндіктерін шектейді. Оппозиция жасаушылары қылмыстық қудалауға ұшырайды. Құқықтық сананың төменгі деңгейі көптеген азаматтардың өздерінің құқықтарын толық білмеуіне және қорғай алмауына әкеледі. Жеткілікті заңнамалық базасы бар жердің өзінде адамдар арасында өзінің құқықтарын заңсыз іс-әрекеттерден қорғауға тырыспайтындар бар.

Көбінесе адамның ең маңызды құқықтары тапталып, оның ішінде өмірге құқығы. Осы сияқты құқық бұзудың ең қатаң бір түрі — геноцид.

Геноцид — жаппай кісі өлтіру түрі немесе адамдардың нәсіліне, ұлтына, діни таңымына немесе саяси көз қарасына байланысты адамдар тобы қырылады. Тарихтан геноцид ұйымдастырушысы көбіне мемлекет болғаны белгілі. Бұл, мысалы, гитлерлік Германиядағы еврейлерді қуғынға ұшырату немесе Түркияда ХХ ғасырдың басында армяндарды жою. Кейде жаппай кісі өлтіруді бір этникалық топ басқасына қарсы жасауы мүмкін. 90-жылдардың басында осындай жағдайлар Африкада болды: Руанда мемлекетінде бір тайпаның өкілдері өзінің көршілес тайпасын жойған. Серб

жауынгерлері Босня мен Герцогиняда хорваттықтар мен мұсылмандарды қуғынға ұшыратады немесе өлтірген. Қазіргі күндерде Косовода (Югославияның автономдық өлкесі) тұратын көптеген албандықтардың өмірі қатерге ұшыраған. Тек НАТО жағынан күш қолдану тату халыққа қарсы Сербияның әскери акцияларын тоқтатуға мүмкіндік берді.

БҰҰ геноцидке тек белгілі бір адамдар тобын өлтіруді жатқызбайды, онымен қоса келесі қылмыстарды жатқызады:

- топтардық мүшелеріне психикалық немесе қауіпті физикалық зақымдар әкеліп соқтырған іс-әрекеттер жасау;
- топтарды толығымен немесе бір бөлігін жоюға әкелетін топ өмірі үшін қасақана жағдайлар жасау;
- топта бала тууын тоқтатуға бағытталған әдістерін енгізу;
- бір топ балаларын екінші топқа зорлап тапсыру.

Өкінішке орай, халықаралық қауымдастық геноцид кезінде де адамдар құқығы мен бостандығын көбінесе тиімді қорғай алмайды. Мысалы, 1997-1998 жж. Ауғаньстанның солтүстік шет аумағын алу кезінде, талибтердің әскері жергілікті халықтың көп санын жойған, оның ішінде хазарей халқының өкілдері мен жаңа басқарушылардың идеологиясымен келіспейтін барлық адамдарды жойған. Шетел мемлекеттер мен ұйымдар жаппай кісі өлтіруді тоқтата алмады, тек айыпты арыздармен шектелді.

Құқық қорғау қызметінің тиімсіздігінің себебі неде? Біріншіден, көптеген мемлекеттер адам құқығын қорғау туралы халықаралық құжаттарға қол қоймады. Екіншіден, келісімдер көбінесе декларация болып табылады, ал олардың орындалуы міндетті болып табылмайды. Үшіншіден, адам құқығын қорғау бойынша іс-әрекеттік механизмі істеп шығара алмады, ал көптеген мемлекеттер адам құқығы аясында басқалардан ерекшеленетін стандарттарды өздері шығарады. Онымен қоса, құқық бұзушылық болып отырған елдердің азаматтары өздері бұл мәселелерді маңызды деп санамайды. Шағымдалушылар халықаралық соттарға үндеуі анда-санда ғана жағдайды түзетуге әкеледі. Көптеген адамдар халықаралық реттеуші органдарды көптеп шығарудың орнына жеке бір мемлекетте тұлға құқығын орындауға күресу қажет деп есептейді. Осы бағыттағы іс-әрекеттік әдістер:

- халықты хабардар қылу, азаматтарға құқық пен оларды қорғауды үйрету;
- тиімді және әділетті заңнама шығару;
- кез келген құқықтарды шектеуге шыдамсыздық атмосферасын жасау.

Тұлғаны қорғауға халықаралық іс-әрекеттер үйлестірілген және жүйелі болуы тиіс. Пекиндегі студенттік әрекеті қайырымсыз таратып жіберуі қытай үкіметінде айыптаушылық туғызуы және экономикалық санкция енгізуі

ді. ҚҰР ұйымдар мен мемлекеттер қатарында саяси ұласуларын өткір шектеумен түйісіп қалды. Оңтүстік Америка Республикасындағы жаппай сенім жою мемлекетті шет қақпайлауға әкелді және оның ұзақ изоляцияға әкелді. Бұл мемлекеттің басқарушылары ірі халықаралық кездесулер мен конференцияларға қатысу мүмкіндігінен айырылды. Тіпті оңтүстік африкандық спортшылар Олимпиядалық ойындарға қатыса алмады. ОАМ тек қоғамдық өміріндегі кейінгі демократизация мен еркін және тең құқылы таңдау жүргізе алуы әлемдік қауымдастыққа қайта оралуына мүмкіндік берді.

Онымен қоса, жеке мемлекеттер саяси немесе экономикалық тапсырмаларды шешу үшін, ішкі іске араласуы үшін, бар сапта зорлық-зомбылық жасау үшін себеп ретінде адамның құқығы мен бостандығын бұзу тақырыбын қолданбауы тиіс болды. Әртүрлі деңгейде жеке құқықтар мен бостандықтар барлық жерде дерлік бұзылады, бірақ бұл мәселелерді келісім, өзара сыйластық пен шыдамдылық негізінде шешу қажет. Демократиялық принциптер мен құндылықтарды мойындауды мылтық аузын тосудымен алуға болмайды. Қоғамның әрбіреуі өзінің жауапкершілігін сезінуі үшін өзінің индивид бастапқылығын бекіту үшін жетілуі қажет.

Адамның жеке және саяси құқықтары

Адамның жеке құқықтары мен бостандығы

Туғаннан бастап адам белгілі бір жеке құқықтары мен бостандығына ие болады. Алдымен — бұл өмірге құқығы. Әрбір адам, оның тіршілік етуі — бұл жоғарғы өнегелі құндылығы. Ешкім де өз бетімен адамды өмірінен айыра алмайды. Кісі өлтіру, соғыс, зорлық-зомбылық — ең ауыр қылмыс. Ф. Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза» романын еске түсірейік. Бұл шығармашылықтың кілтті идеясы әрбір индивидуумның абыройы мен құндылықтарының негізделуі болып табылатыны сөзсіз. Ар-намысын бекіту, билікке және мүлікке иеленуге ұмтылу басқа адамдарға қысым жасауды негізделмеуі керек, оның үстіне кісі өлтіру себебі болмауы тиіс.

Адамгершілік абсолют көзқарасынан ешқандай идея, ешқандай қажеттілік адамды өмірінен айыруды айыпсыз деп танылмайды. Иә, саясаткер немесе заңгер бағытынан, мысалы, өзінің өмірін қорғау мақсатымен, тәртіпсіздік басым болған кезде, қылмыстың алдын алу қажеттілігі кезінде кісі өлтіру мүмкін. Бірақ құлықтылық ешқашанда кісі өлтіруді ақтамайды. «Өлтірме» өсиеті кез келген діндердің тиянақты әрі маңыздырақ талабының бірі болып табылады.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы «Халықаралық пакті».

6-бап

...

2. Өлім жазасы жойылмаған елдерде, өлім жазасы тек қана айрықша ауыр қылмыс жасағаны үшін, қылмыс жасалған уақытта қолданыста болған заңға сәйкес және осы Пактінің, сондай-ақ Геноцид қылмыстарының алдын алу және жазалау туралы конвенцияның қаулыларына қайшы келмеген жағдайда ғана, ең ауыр жаза ретінде беріледі. Бұл жаза тек қана құзыретті сот шығарған ақтық үкімді орындау үшін ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

...

4. Өлім жазасына кесілген әрбір адамның кешірім беруді немесе шығарылған үкімді жеңілдетуді сұрап арыздануға хақысы бар. Барлық жағдайда да рақымшылдық, кешірім беру немесе өлім жазасы туралы шығарылған үкім ауыстырылып берілуі мүмкін.

5. Он сегіз жасқа толмаған адамдар жасаған қылмыстары үшін өлім жазасына кесілмейді және де өлім жазасына кесілген әйелдің аяғы ауыр болса, өлім жазасы жүзеге асырылмайды.

7-бап

Ешкім де азапталуға немесе оның қадір-қасиетін қорлайтындай адамшылыққа жатпайтын қатыгездік жолымен жәбірленуге немесе жазалануға тиіс емес. Ішінара, ешбір тұлға өзінің ерікті түрдегі келісімінсіз медициналық немесе ғылыми тәжірибеге ұшыратылуы тиіс емес.

Әрі қарай өлім жазасын жою қажеттілігі туралы сұрақ пікірлесуі жүреді. Жазаның ең ерекше шарасы көптеген мемлекеттерде қолданылады. Көптеген еуропалық мемлекеттер оны қолданудан бас тартқан, алайда, занды түрде ол тек бірнеше ғана мемлекетте жойылған.

Жеке құқықтар мен бостандықтар тобына мүліктік жай күйіне, зорлық-зомбылық пен жеке тұлғаның бостандық құқықтарына жатады. Ешкім де прокурор санкциясыз немесе сот шешімісіз қамауға немесе тінтуге тартылмайды. Бәрі де әділ соттың және заңның алдында тең. Қылмыс жасағаны үшін айыптылар адвокат (қорғаушы) көмегіне және әділет сотына құқылы.

Жеке құқықтарға жеке өмірдің дербес құқы, намыс пен қасиетін қорғау, жеке салым мен қор жинау құпиясы, хат жазысу, телефон келіссөздері, жедел хат пен пошта хаттары жатады. Мемлекеттік органдар бұл құқықтар мен бостандықтарды құрметтеуге міндетті. Кез келген шектеуліктер тікелей заңмен бекітілген кезде ғана рұқсат беріледі.

Адам азаптау, зорлық-зомбылық, қатаң қарауға ұшырамауы қажет. Қазіргі уақытта жанұяда зорлық-зомбылық мәселесіне көңіл бөлінеді. Көбі-

несе әйелдер мен балалар ұрып-соғу мен қорлауға ұшырайды. Жас өспірім ортасында мейірімсіздік жағдайлары жиі кездеседі. Осындай жағдайда қарапайым жазалау шаралары жеткілікті болмайды, себебін табу қажет, қылмыскерлердің психологиялық ерекшеліктерін тауып білу керек.

Құқық қорғау ұйымдары түремеде немесе басқада сол сияқты мекемедегі азаматтар жағдайына ерекше көңіл бөледі. Қылмыс жасаған тұлғалар, басқа адамдардың құқығын бұзғаны үшін жазаланады. Бірақ онымен қатар олар қорлық көрсету мен физикалық жазалауларға ұшырамауы тиіс. Алайда кейде түзету орындары өздерінің тікелей қызметін орындамайтындар жиі кездеседі — жаңылған азаматтарды түзету. Оның орнына түзетілген орнынан босатылғаннан кейін бостандыққа өшіктірілген, қалыпты адами қарым-қатынастан тысқары азаматтар шығады. Олар психологиялық тұрғыда қарапайым өмірге дайын емес. Оның себебі аз емес — олардың ішінде түрмелерді құралдармен жеткіліксіз қамтамасыз ету және мамандандырылған персоналды дайындау нашарлығы, психологтардың болмауы. Мысалы, қамаудағы адамдар арасында туберкулез ауруына шалдыққандар көбеюі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Медицина жұмыскерлері сырқатты адамдар көптеген санына көмек көрсете алмайды.

Діни наным еркіндігі (немесе ар-ұят еркіндігі) гуманистік ойдың маңызды жетістерінің бірі болды. Ар-ұят еркіндігі дегеніміз әрбіреуі өз еркімен белгілі бір діни нанымды таңдай алады, әлде діннен бас тарту, атеист болуы. Адамзат тарихы бейбітпен қатар өмір сүру мысалдары аз емес. Қазіргі замандағы көптеген мемлекеттер көп маманды болып табылады. Қазақстанда мұсылмандар да, христиандар, иудаисттер мен буддисттер тұрады. Дінді таңдау, жұмысқа орналасу немесе білім алу кезінде қабыл алмау сылтауы болмауы керек. Әсіресе, соңғы он жылдықта діни қауымдастықтар белсенді дамуда. Көптеген мешіттер, шіркеулер, костел, синагогтар құрылды. Көптеген храмдарды мемлекеттер діни сенімдегі адамдарға қайтарды.

Адамзат тарихында көптеген дау-жанжалдар, соғыстар мен қуғынға ұшыраулар діни себептер бойынша болған. Осы және ала бүйлі жорықтар, Орта ғасырдағы протестанттармен күрес, ескі дәстүрлерді ысыру және тағы басқалар. Испаниядан арабтардың қуғын-сүргіндеуі жергілікті тұрғындардың ислам қабылдағандарын қырып-жоюға әкелді. Үкімет тіпті арабша сөйлеуге тыйым салған, ол араб тілінің бай мәдениетінің апатына әкелді. Осылайша, бір діннің екінші діннен артықшылығы «отпен және қылышпен» дәлелденді.

Демократиялық нормалар діни наным еркіндігіне күштеп шектеу қоюға болмайды. Көптеген мемлекеттерде, оның ішінде Қазақстанда да шіркеу мемлекеттен бөлек. Үкімет конфессия істеріне араласуға мүмкіндігі жоқ.

Бірақ, қалыптасқан жағдай кезінде көптеген мемлекеттердің үкіметі діни келіспеушіліктердің алдын алу шараларын қолданады. Маңызды мәселе болып жалған діндер мен секталар, олар ізбасарларына бұрыс психологиялық әсер етеді, олар тыңдаушыларына және бөтен адамдарға физикалық зақымдану келтіреді.

Адамның жеке құқықтары санына келесілер жатады:

- өмірге, тұлғалық дербес құқығына, бостандыққа құқық;
- заң алдында тең болу құқығы;
- өз бетімен тұтқындалу мен қамалудан бостандық;
- ар-намыс пен абыройды қорғау құқы;
- азаптау, қатал қатынас пен жеке тұлғаның абыройын таптаудан бостандық;
- тұрғын үй жайына құқық;
- мемлекетті еркін тастап кету мен оған қайта келу;
- жеке салым мен қор жинау құпиясы, хат жазысу, телефон келіссөздері, жедел хат пен пошта хаттары мен басқа да келіссөздер жасау құқығы;
- діни наным еркіндігі (ар-ұят еркіндігі).

Адамның саяси құқықтары мен бостандықтары

Саяси құқықтар мен бостандықтар адамның белгілі бір саяси қауымдастықтар қатысушылары ретінде танылады. Мемлекет азаматы ретінде адам саяси құқықтарға ие болады. Төменде маңызды саяси құқықтар мен бостандықтар берілген:

- дауыс құқы;
- сайлау мен сайлаулы болу құқы;
- өзінің ойын еркін білдіру;
- саяси шешімдерді қабылдау мен жүзеге асыру мен мемлекетті басқаруға қатысу құқы;
- саяси партиялар, көзғалыстар, басқа да қоғамдық ұйымдарға қатысу құқы;
- шерулер, салтанатты жүріс пен демонстрациялар еркіндігі;
- сөз еркіндігі;
- дискриминациядан қорғану құқы.

Саяси құқықтарды ең алдымен осы мемлекеттің азаматтары қолдана алады. Әрбіреуіміз туылғаннан бастап мемлекет азаматы болады. Ең бірінші құжат — туу туралы куәлік — оның иегері белгілі бір құқықтарды қолдана алатынын куәландырады. Әрине, кішкентай балалар мемлекет өміріне ересектермен қатар қатыса алмайды. Бірақ олар кейбір құқық қатынастары-

на кіре алады. Он алты жасымызда біз паспорт немесе жеке куәлік аламыз. Бұл құжаттарды алу өзінің өміріне және қоғам өміріне жауапкершілігі мен тәуелсіздігінің жоғарғы деңгейін білдіреді. Өйткені біз тек қана конституцияда көрсетілген құқықтарды алу мүмкіндігіне ғана ие болмай, бірақ онымен қоса кейбір міндеттерді орындауға мойынсұнамыз. Қазақстанның Конституциясында бекітілген міндеттер арасында келесіге көңіл аударуға болады:

- Республиканың конституциясы мен заңын сақтау;
- құқықтарды, бостандықтарды, ар-намыс пен басқа адамдардың абыройын құрметтеу;
- заңмен бекітілген салық төлемдерін жинау мен басқа да міндетті төлемдерді төлеу;
- отан қорғау;
- табиғатқа ұқыпты қарау.

Көріп отырғанымыздай, азамат мәртебесі тек қана құқықтарды ұйғармайды, онымен қоса міндеттер де бар. Олардың орындалуы болашақта біздің Республиканың сәтті дамуының кепілдігі болып табылады. Бюджетке міндетті төлемдер жасау мерзімін сақтау адамдардың еңбекақысы мен зейнетақысын алуына, білім мен денсаулық сақтауды дамытудың қажетті құралдарының бөлінуіне тәуелді. Жақын арадағы өткенде Қазақстанда төлем жасамау мәселесі болған, олар кейде жалпы мазмұнда болды. Бұл шынжырланған кертартпаға әкелді: адамдар еңбекақысы мен зейнетақысын алмады, кейін олар коммуналдық қызмет көрсету төлемдерін жасамады, сонында мемлекеттік қазынашылық маңызды құралдарынан айырылды. Жалпы осындай жағдай көбінесе зиянын шегетін қорғалмағандар жеңілетін экономикалық дағдарысқа бұруы мүмкін. Сондықтан әрбіреуі өз міндетін орындауы маңызды.

Азаматтардың міндеттерінің бірі — өз мемлекетін қорғау. Әрбір ел сыртқы қауіптен қорғалуға мұқтаж. Қазақстан өзінің қару күштерін қалыптастырады, оның үстіне көршілерге қауіп төндірмеуі тиіс. Біздің әскер тапсырмасы — әрбір адамның қауіпсіздігі мен бейбіт өмірін қорғау. Республика жетекшілері кішкене, жетік қаруланған және қорғаныс тапсырмаларын орындауға дайын әскерді жасау тапсырмасын қойып отыр.

Көз алдыңызға таразы елестетіңіз, бір жағына құқықтар мен екінші жағына міндеттер қойыңыз. Сіз қалай ойлайсыз, таразының қай жағы ауыр болады? Сіздің позицияңыздың пайдасына қандай дәлелдер келтіре аласыз?

Өзіңіз білетіндей, Қазақстан азаматы өзінің туу құқығы бойынша бола алады. Осылайша, Қазақстан азаматтарының балалары азаматтық алады. Онымен қоса, ата-ананың біреуі — Республика азаматы болып, екіншісі — шетел азаматы немесе азаматтығы жоқ болса, баласы азаматтық ала алады.

Азаматтығы жоқ тұлға — ешбір мемлекеттің азаматы болып табылмайтын тұлға. Бұл бір мемлекеттен шығып, әлі азаматтық ала алмағандар болуы мүмкін. Олардың жағдайы белгісіз болып табылады. Себебі, бұл адамдар нақты түрде отансыз болып есептеледі. Белгілі бір заңсыздықтар жағдайында олар үшін ешкім де болыса алмайды. Ешбір елшілік немесе консулдық азаматтығы жоқ тұлға құқығын қорғай алмайды.

Балалардан басқа Республика азаматтығын шетелдіктер де, азаматтығы жоқ тұлғалар бола алады. Ол үшін олар Республика аумағында белгілі бір мерзім тұруы қажет. Қазақстан онымен қоса, босқындарға өз аумағында тұруына рұқсат береді, босқын — өз отанында саяси қуғынға ұшыраған адамдар. Кейде жеке тұлғаларға азаматтық беруден бас тартуы мүмкін.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. «Саясаттың субъектісі», «саясаттың объектісі» деп нені айтады?
2. Тұлғаға кім жатады?
3. Тұлғаның қоғамдық-саяси өмірге белсене араласуының маңызы неде?
4. Жеке адамның қанадай негізгі құқықтары мен бостандықтарын білесіз?
5. Жеке адамның құқықтары қалай жіктеледі?
6. Адамның саяси құқықтары мен бостандықтары дегеніміз не?

7 ТАҚЫРЫП. САЯСИ ПАРТИЯЛАР ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР

Саяси партияның мәні және құрлымы

Қазіргі уақытта партия қоғамның саяси жүйесінің элементі. Бірақ ең алғашқы саяси партия Ежелгі Грецияда пайда болды. Ол салыстырмалы түрде толық ұйымдастырылмаған, әлсіз деңгейде болады. Олар әртүрлі топтардың мүддесін қолдаған жоқ, тек құл иеленуші таптың әртүрлі өкілдерінің қызығушылығын қанағаттандырды. Партияның өмір сүруі орта ғасырда да жалғасын тапты. Бірақ қоғамдағы деспотиялық абсолюттік саяси құрылыстың түрлері партияның белгілі рөлде жұмыс істеуіне жол берген жоқ. Әрине ол бүгінгі күндегі партия түсінігінен басқа саяси үйірмелер болатын. Әртүрлі саяси жүйеде адамдар өздерінің маңызды мүдделерін қорғау мақсатында ұйымдасты. Бұл ұйым — партия болды.

Алғашқы кезеңде партияға қатынас негативті болды. Қоғамның белгілі бір топтарының өз мүдделерін қорғауы сөзсіз шиеліністің қайнар көзі болды. XVIII ғасырдың басында партия ұлттық мүдде үшін қызмет ете бастады. Ағылшын ойшылы Э. Бэрк (1729-1797 жж.) «Ұлттық мүддені күшейтіп, салыстырмалы түрде келісімге келу мақсатында партия өзін адамдар ұйымы ретінде көрсетті» — деп атап өткен. Әртүрлі топтар арасындағы мүдделердің күрделенуі, яғни, буржуазиялық қоғамдағы қайшылықты күшейтті. Партияның пайда болуы топтар мүддесін қорғайтын индивидтер арасындағы жаңа саяси күрес түрін көрсетті.

Саяси партия мәнін түсінуде негізгі үш ғылыми бағыттар бар.

- а) либералдық дәстүр қақтығысы негізінде қалыптасқан, бір идеология ұстанушы адамдар тобы ретіндегі түсінік (Э. Бэрк);
- ә) мемлекетте жұмыс істейтін ұйымның спецификалық түрі ретіндегі институциональдық түсінік (М. Дюверже);
- б) белгілі бір таптың немесе әлеуметтік топтың белсенді бөлігі және олардың жалпы мүдделерін қамтамасыз ететін ұйым (марксистік көзқарас).

Американдық социолог Липсет былай дейді: қазіргі демократиялық елдерде партияның өмір сүруі стратификация және мәдени құндылықтар факторымен байланысты. Ең алғашқысы таптық партия, ал екіншісі — діни партия. Басқа американдық автор Дженд партияны үкіметтік постта өз өкілдерінің иелік етуі мақсатында әрекет жасайтын ұйым деп түсіндіреді.

Жеткілікті партия анықтамасы мен қызметтерін Шварценберг көрсетіп береді. Ол өзінің «Политическая социология» деген еңбегінде келесі пар-

тия белгілерін ажыратады: ұзақ уақыттық әрекеті, ұйымның кең масштабтылығы, билікті жүзеге асыруға ұмтылу, халықтық қолдауы, әсіресе сайлау жолымен. Партия жалпы келісім идеясы негізінде құрылады — жаһанды қоғамның басқа идеяларынан қалады.

«Саяси партия — бұл жергілікті және ұлттық деңгейде болатын үзіліссіз әрекет етуші орган, көпшілікті мақсат етіп халық қолдауына ие болады».

Марксистік саяси партия трактовкасы, яғни, белгілі бір таптың мүддесін қорғайтын күш. Осыдан марксистік дәстүр партияның 2 концепциясын ажыратады. Біреуі К. Маркс пен Ф. Энгельстің тұжырымы бойынша партияны пролетарияттың әлеуметтік-саяси өмірдің формасы яғни олардың дамуының жоғарғы деңгейі деп есептейді. Екінші концепциясын Ленин негіздеді. Ол партияны төмендегі белгілермен байланысты пролетариат авангарды деп қарастырады:

1. Саяси революцияға бағдарламалық бағдар және пролетариат диктатурасын орнату.
2. Басқа пролетарлық ұйыммен қатынасы бойынша партия авангардтылығы.
3. Революциялық теория және практика принципі.
4. Партияның кәсіби кадрларының бар болуы.
5. Партияға қажетті шарттардың қысқа анықтамалары (бағдарлама мен жарғыларға бағыну, жоғарғы органдардың шешімдерін орындау).

Саяси партияның марксистік концепциясы былай анықталады: таптың саналы және белсенді бөлігінің мүддесі және табысқа жетудегі ұмтылысы саяси мақсатты анықтайды.

М. Дюверже партияны мемлекет жүйесінде әрекет етуші орган ретінде түсінеді. Партия — мемлекетте ерекше құқықтық статуска ие саяси ұйым. Партияда саяси көзқарастың жалпыланған тұтастығы, қоғамдық-саяси және мемлекеттік өмірге белсенді қатысуға ұмтылу мүддесі анықталып, белгілі бір анықталған идеологиясы болады. Сонымен қатар мемлекетте биліктің жүзеге асуы мен оның тізгінін алу мақсаты мен мүддесі қоғамдық топтар және әлеуметтік қатпарлар қызығушылығымен сәйкес келуі тиіс.

Саяси ұйым дегеніміз келесі белгілерге ие ұжымдық ұйым:

1. Мақсаты, міндеті, өзара байланыс жүйесі.
2. Ұйымдастырушы құрылымының болуы.
3. Белгілі қызметтерді атқару.

Саяси ұйымдардың түрлері:

- мемлекет;
- топтық мүдделер;

- партиялар;
- әскери;
- партизандық ұйымдасулар;
- террористік топтар.

Мемлекет — территориясы, ұлты, билігі бар саяси ұйым.

Партия — билік үшін күрес жүргізуді іске асыратын ұйым.

Топтық мүдделер — билікке әсер етуші ұйым.

Әскер — саяси жүйенің тұтастығын сақтауға кепіл беретін әскери ұйым.

Партизандық топ — қарсыласын әлсірету арқылы билікті құлатуға ұмтылатын топ.

Террористік топтар — биліктегі басқарушылардың беделін қорқыныш райын туғызумен төмендетуге тырысады.

Саяси партиялардың қызметтері мен түрлері

Саяси партия — билікті жаулап алу арқылы өздерінің максаттарын іске асыруға ұмтылушы топ.

Партияның қызметтері:

- қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік топтың қызығушылықтары мен мүддесін қорғау;
- билік үшін күрес;
- үлкен әлеуметтік топтардың белсенділігі мен кірігуі;
- қоғамның саяси тәрбиесі;
- саяси элитаны дайындау.

Партияның түрлері:

- революциялық, реформистік (қоғамның қайта қалыптасу сипаты);
- кадрлық және бұқаралық (құрылымның ұйымдастырылуы);
- моноорта, бәріне ортақ (әрекет ету сферасына қарай).

Саяси ғылымда партиялардың қызметтеріне әртүрлі саясаттанушылар өз көзқарастарын білдіреді. К. Фон Бейме саяси партияның төрт қызметін бөліп көрсетеді:

1. Мақсаттың анықталуы. Тиянақты идеология және бағдарлама болады және партия бағдарлық стратегиясын анықтауға тырысады.
2. Қоғамдық мүдделерді, қызығушылықтарды біріктіру. Орталық мемлекеттік органдардың шешімдеріне ықпал жасай отырып қоғамдық пікір туғызады.
3. Азаматтардың мобилизациясы және социализациясы партия азаматтардың саяси белсенділігін арттыруға ұмтылады және ұзақ уақыттық саяси әрекетін негіздейді.

4. Жетекші элитаны және үкімет құрамын қалыптастырады.

Г. Алмонд қазіргі партиялар көп функционалды деп есептейді. Олар билік органдарын бақылайды және «үкіметтік қызметті» жүзеге асырады. Басқа органдармен немесе ұйымдармен келісе отырып коммуникация құрылымын құрайды. Сөйтіп ол коммуникативтік қызметті де атқарады. Сонымен қатар оның саяси рекруттеу және саяси социализация қызметтері бар.

Партияның классикалық үлгісіне орай үш қызметі бар: қоғамдық пікірді қалыптастыру, кандидаттарды жинау және депутаттар әрекетінің шарттарын қамтамасыз ету.

Зерттеушінің әдістемелік бағытына және саяси партияның практикалық элементтер ерекшеліктерінің иерархиясына байланысты партиялар классификациясының көптеген критеріі бар. Марксистер классификациясының негізгі критеріі ретінде партияның таптық сипатын ұсынады. Институционалдық бағытты жақтаушылар ұйымдасқан құрылымдық критериді пайдаланады, ал функционалистер партия қызметінің орындалуына басты назар аударады. Либеральдық бағыт партия мүшелерінің саяси және идеологиялық байланыс сипатын маңызды деп есептейді.

Саяси ғылымда С. Дюверженің классикалық концепциясы ерекше орын алады. Ол концепциядағы партия типологиясында партияның құрылымдық сипаттамалары ішкі құрылымы, мүшелік жүйесі, жетекшілік органы сондай-ақ партияның пайда болу мәселелерін қарастырады. Алғашқы ұйымдасуына қарай М. Дюверже партия-комитеттер, партия-секциялар, партия-ячейка және партия-боранды отрядтар деп ажыратады. Пайда болу критеріі бойынша ол партияны электоралдық, парламенттік және «сырттай пайда» болатын партия деп бөледі.

М. Дюверже партияны «кадрлық» және «бұқаралық» деп те бөледі. Бұқаралық және кадрлық партиялар айырмашылығы олардың құрылымына байланысты. Олар мынадай белгілермен ажыратылады: пайда болуына, негізгі бағдары мен әрекет ету амалына, алғашқы ұйымдасуына, мүшелік жүйесі және құрылымдық элементтерінің байланысына байланысты. Кадрлық партиялар парламенттік, электрольдық негізге ие болады. Бұқаралық партия партияның «сыртқы пайда болу ерекшелігіне» көп қатысты.

Өкіметтік билікке бақылау жасау деңгейіне қарай партия оңшыл және оппозициялық болады. Оппозициялық партиялар заңдық статусы критеріі бойынша ашық, рұқсат етілген және мемлекеттік тіркелген, заң көлемінде әрекет ететін; жартылай ашық, тіркелмеген бірақ шектеу қойылмаған; жасырын, мемлекетпен шектеу салынған болып бөлінеді.

Партиялық және сайлау жүйелері, олардың арақатынасы.

Партиялық жүйе деген ұғымға анықтама беріп, батыс саясаттанушыларының бұл мәселе туралы жасаған тұжырымдарына қысқаша тоқтап кету

керек. Бұл ұғымның Еуропаға кеңінен тараған мазмұнын М. Дюверже анықтаған болатын. Оның ойынша: «партиялық жүйе деп партияның мемлекетте өмір сүру жағдайы мен түрін түсіну керек». М. Дюверже: партиялардың саны олардың ішкі құрылымы, идеологиясы, көлемі, типтері әрбір елде азды-көпті уақыт аралығында біршама тұрақтанады, міне осы тұрақтылық «партиялық жүйені құрайды» — дейді.

Е. Вятр партиялық жүйені ашық саяси партиялар арасындағы қарым-қатынас сәйкестілігі дейді. Яғни билік және биліктің жүзеге асуы үшін қарама-қарсылық немесе өзара келісімділік тән.

В. Закревский ұсынысы бойынша: «партиялық жүйе» — қоғамдық арасындағы өкімет билігі үшін күрес барысындағы бақталастық пен өзара қатынастарының механизмі.

Партиялық жүйе — қоғамдағы заңды әрекет ететін саяси партиялар арасындағы өкімет билігі үшін күрес барысындағы бақталастық пен өзара қатынастарының механизмі.

Көп партиялықтың объективті негізіне мыналар жатады:

- қоғамның әлеуметтік жіктелуі;
- саяси режим;
- саяси мәдениет;
- сайлау жүйесі (М. Дюверже заңы негізінде).

Партиялық жүйенің түрлері:

- альтернативтық, альтернативсыздық (сапасы бойынша);
- бір партиялық, екі партиялық, көп партиялық (саны бойынша);
- коалициялық, 2 блоктық (саяси статусы бойынша).

Ұғымның мазмұнын анықтағаннан кейін партиялық жүйелердің типологиясы туралы мәселені қарастыру қажет:

- 1) саяси режим сипаттамасына байланысты демократиялық, авторитарлық және тоталитарлық партиялық жүйелер деп бөлінеді;
- 2) билік үшін күрес жүргізетін партия санына қарай: бір партиялық (саяси билікке иелік ететін қоғамдағы монопартия); екі партиялық (биліктік бәсекеге түсетін, яғни заң шығару органдарындағы орынға, президенттік сайлауға қатыса алатын екі қарама-қарсы партия); көп партиялық (саяси билік бәсекесіне түсетін үш немесе одан да көп партиялар);
- 3) әртүрлі саяси дәрежемен байланысына қатысты: можаритарлық, коалициялық;
- 4) партиялық құрылымы мен партия аралық қатынас тұрақтылығына байланысты: тұрақты және ауыспалы;
- 5) партия аралық қатынас сипатына байланысты: бәсекелі және бәсекелі емес.

Сайлау және сайлау жүйелері. Партиялық жүйелердің қалыптасуына саяси жүйеде сайлау процесі көп ықпал етеді. Сайлау саяси процестің бір түрі. Қазіргі демократиялық қоғамда азаматтардың саяси белсенділігін білдіретін процесс сайлауға қатысу. Ол конвенционалды қатысушылықтың түріне жатады. Сайлау белгіленген уақытта заңға сәйкес өткізіліп отырады. Сайлау мақсаты — билік басына неғұрлым сенімді түрде қоғамның жақсы деген өкілдерін әкелу мүмкіндігі және жалпы барлық билік тармақтарын легитимизациялау болып табылады. Сайлау процесінің өзінің кезеңдері болады:

1. Кандидатты ұсыну.
2. Бағдарламаны құру және оған сәйкес үгіт, насихат жүргізу.
3. Сайлауды өткізу.
4. Сайлаудың нәтижесін қорытындылау.

Бірнеше үміткерді ұсынған кезде жалпы сайлау арқылы саяси қайраткерлер мандатқа ие бола отырып сайлау науқанына қатысады. Демократиялық дәстүр дамыған елдерде билік органдарына сайлану міндетті болып саналады. Мұндай жүйе өзінің қаншалықты дәрежеде негізгі азаматтық және адамның негізгі бостандық құқын құрметтеуде құрылған қоғамдық ұйымды қамтамасыз ете алатынын көрсетті. Сайлау демократиялық саяси режимдегі саяси процестің маңызды орталық бөлігі болады. Сайлаудың тиімділігі бірнеше экономикалық, әлеуметтік және рухани факторларға байланысты. Экономикалық еркіндігі бар және жеке меншігі бар адамға демократиялық сайлау өзінің экономикалық қызығушылығын, мүддесін жоғалтып алмау үшін және қорғау үшін аса маңызды мәселе.

Әлеуметтік факторлардың ішіндегі маңызды қоғамның тұрақтылығын қолдайтын экономикалық жағдайы жағынан «орта таптың» қуатты болуын, өмір сүруін алға қоямыз. Сондай-ақ тұрғын халықтың белгілі бір территорияда тұрақты тұруы, жанұялық қатынастың тұрақтылығы, еңбек мәселесі де ескерілетін жағдай.

Рухани факторлардың негізі ретінде тиімді болуы үшін сайлауға халықтың тарихи — ұлттық бірлігін сезінуі, патриоттық сезім, заңды құрметтеушілік, мемлекеттік жауапкершілік сезімін айтамыз. Мұнда халықтың саяси мәдениетінің, білімінің және оның демократиялық дәстүрінің жоғары болуы аса маңызды.

Демократиялық сайлауға, оның тиімділігіне тағы бір тиімді қажетті шарттардың бірі тарихи дәстүрлермен бірге құрылымдық институттары бар күшті азаматтық қоғамның өмір сүруін айтуға болады: әлеуметтік мүдделердің көп түрлілігін білдіретін көппартиялық жүйе, заңдық база. Бүгінгі күндегі сайлау процесі әлі де болса әлсіз жағдайда, толық дамыған жоқ, барлық шарттар сақталмайды.

Сайлау кезінде сатып алушылық та кездеседі. Әрине бұл өтпелі кезеңнің бір элементті болады. Яғни бұндай қателіктер кетпей, сайлау дұрыс жолмен өтуі үшін сайлау өзіндік бір институт ретінде дамып алға шығуы керек. Оны халық тікелей қолдап, дамуға өз үлестерін қосып ат салысса, сайлау басқа да демократиялық елдердегідей дұрыс жолға түсер еді.

Сайлау жалпы қандай елде болмасын тиімді, қажетті болып табылады. Өйткені біз басқалармен санаса аламыз, таңдау мүмкіндігіміз көбейеді, өз көзқарастарымызды білдіріп, сайлауға қатыса отырып, мемлекеттегі саяси процеске тікелей қатысып, өз үлесімізді қосамыз.

Сайлау — ерекше саяси күрес болып табылады. Бұл процесс тікелей саяси билікке ұмтылу мәселесімен тығыз байланысты. Біздің елде де тәуелсіздік алғаннан бері бірнеше сайлау науқаны болып өтті. Мұнда демократиялық саясаттың талабына сай саяси партиялар мен қозғалыстар қатысты. Бұл біздің елдегі демократияның қалыптасуының алғы шарттары болып табылады. Сайлау кезіндегі басты ескеретін жай оның заңға, Конституцияға сәйкес келуі.

Саяси билік органдарына сайлану дегеніміз басты мақсаты қоғамның ең қалаулы деген өкілдерін билікке, басқаруға ұсыну ғана емес, көптеген маңызды әлеуметтік саяси функцияларды орындау болып табылады. Сайлау әртүрлі әлеуметтік топтардың артикуляциясының ерекше механизмі. Сайлау кезінде адамдар өмірлік маңызды мәселелерді терең сезінеді. Сондықтан да билік органдарына ұсынылатын кандидаттардың сайлау алдындағы бағдарламалары қысқаша әрі нұсқа түрде тұрғын халықтың әртүрлі топтарының маңызды әлеуметтік қажеттіліктерін білдіріп, мүдделерін қорғап, білімді камтамасыз ету керек. Сайлау ерекше саяси нарық, онда кандидаттар өзінің бағдарламаларының орнына сайлаушылардың өкілеттігін алады. Бірақ мұнда тек ең қызықты бағдарламалар сайлаушылар үшін аса бағалы саналады.

Сайлау тұрғын топтар мүдделерінің арасында бейбіт түрдегі бәсекелестікті көрсетеді.

Сайлау алдындағы күрес кезінде қарама-қайшы келетін саяси позицияларды бұқара халықтан қолдау табатын шешімдермен ауыстырады. Осы мақсатта сайлау институционализацияның басты бір тәсілдері ретінде және әлеуметтік қайшылықты шешетін әдістерінің бірі ретінде де болады.

Сайлау күштеу, революцияға қарағанда қоғамдағы әлеуметтік — саяси қайшылықтарды қоғамға тән, сәйкес келетін формада шешетін тиімді әлеуметтік клапан болып табылады. Сайлау процесінде өкілдік қатынастардың пайда болуы мен институционализациясы сияқты маңызды функция атқарады. Қоғамның әрбір мүшесі қандай да бір әлеуметтік топтағы мүддесін білдіріп, билік органдарының өкілі бола алады.

Сайлаудың функцияларының бірі ретінде сайлау компанияларының кезіндегі халықтың саяси қатысуының активизациясы, саяси социализациясы, жеке адамның ресоциализациясын да айтуға болады.

Демократиялық сайлаулар бірқатар принциптермен анықталады — жалпыға белгілі нормалар, олар өте құнды болады, өйткені осылар сайлауды демократияландырады. Бұл принциптер дауыс беру құқығымен камтамасыз етіледі, бұл әр елдерде әртүрлі болғанымен, оның негізгі белгісі адамның басты құқықтарының бірі — дауыс беруді камтамасыз етеді.

«Дауыс беру құқығы» — бұл ең негізгі құқық болып табылады, онсыз барлық негізгі құқықтардың мағынасы болмайды. Ол адамдарға индивид ретінде өз тағдырына бақылау жасайды. Дауыс беру адамзаттың ойлап тапқан ең қуатты инструменті болып табылады, ол әділетсіздік пен зұлымдықты, адамдардың бір-бірнен айырмашылығы үшін жазалағандарды құрту үшін шығарылған — деген АҚШ президенті Л. Джонсон сайлау құқы туралы айтқанда.

Демократиялық сайлаудың маңызды принциптерінің бірі-бәсекелестік — сайлауда бәсекелес партиялардың, кандидат, қозғалыстарының әртүрлі әлеуметтік топтардың мүддесін білдіре отырып қатысуы.

Тағы бір дауыс беру процедурасының барлық демократиялық ел мойындаған принциптері — құпия дауыс беру. Бұл принцип сайлаушылардың сыртқы әсерінің азаю мүмкіндігіндегі техникалық сипаттағы әртүрлі тәсілдермен камтамасыз етіледі. Құпия дауыс беру құқығын бұзғаны үшін заңда қатаң жазалау шаралары қарастырылған.

Сайлауды өткізу барысында демократиялық елдерде оның құқықтық заңды тәжірибесі қалыптасқан. Ол сайлау жүйесі.

Сайлау жүйесі дегеніміз мемлекеттік сайлау органдарының құрылу тәртібі немесе сайлау ережелерінің жиынтығы. Бұл өкімет, парламент пен электораттың арасындағы қатынасты көрсететін ережелер.

Сайлау жүйелерінің түрлері. Жалпы сайлау құқын бекіткен кезде дамыған елдерде екі маңызды сайлау жүйесі қалыптасы: мажоритарлық және пропорционалды. Басында мажоритарлы сайлау жүйесі кең таралды. Мұның мәні мынада: яғни депутаттық орындар әрбір округте қай кандидаттың партиясы көпшілік дауысқа ие болса, соған тиесілі болады, ал қалған партия, кандидаттар ұсына алмай қалады.

Мажоритарлық жүйе заңның депутаттарға қандай көпшілікті, яғни салыстырмалы ма, әлде абсолютті талап ететініне байланысты болады. Мажоритарлық жүйе дауыс берудің қорытындысын анықтау жүйесі. Бұл жүйе бойынша жартысынан не одан да басым дауыс жинаған кандидат жеңіп шықты деп есептеледі. Бұл жүйенің негізгі принциптері болады.

Ал, пропорционалды жүйеде мандаттар дауыс беру санына сәйкес партиялардың арасында бөлінеді. Кейде солшыл партиялар пропорционалды жүйені неғұрлым демократиялы деп мажоритарлыққа қарсы қойған. Пропорционалды жүйе жалпы ұлттық деңгейде сайлау округі кезінде бөлшектенбейді және дауыс берушілер саяси партияларға өз елдерінің шеңберінде дауыс береді.

Бұл жүйе көп мандатты округтерде, округтер шеңберінде партияның өкілдері үшін дауыс бергенде жүреді, бұл кезде парламенттегі орындар округтегі партияның әсер етуіне байланысты бөлінеді. Яғни мұнда пропорционалды өкілдік принциптер қолданылады. Сайлау органдары, орындары осы партиялық тізім бойынша берілетін дауысқа байланысты.

Ал кейбір елдерде аралас сайлау жүйесі кездеседі, мысалы: президенттік сайлау мажоритарлық жүйемен, парламенттік сайлау пропорционалдық принциппен.

Қоғамдық қозғалыстар түсінігі

Қоғамдық құрылыстағы билік тәртібіне қарай, саяси қозғалыстар консервативтік, реформистік, революциялық және контрреволюциялық болып бөлінеді. Консервативтік қозғалыстар өмір сүріп тұрған тәртіпті құлатуға да, жүйелі түрде қайта құруға да қарсы. Оны қайткен күнде сақтауға, ал сондай қажеттілік туса, аз мөлшерде ғана өзгертуге тырысады. Реформистік қозғалыстар өмір сүріп отырған әлеуметтік құрылым негіздерін жоймай, қоғамдық өмірдің кейбір жағын қайта өзгерткілері келетіндер. Революциялық қозғалыстар өмір сүріп тұрған құрылысты жойып, оны басқамен өзгертуді қалайды. Контрреволюциялық қозғалыстар революциялық және реформистік қозғалыстардың нәтижесінде құрылған жаңа қоғам құрылымына қарсы бағытталып, өткен құрылысты қайта орнына келтіруге тырысады.

Саяси қозғалыс бір қалыпта тұрмайды. Ол дамып, толығып өзгеріп отырады. Олар алғашқы қадамын қоғамның жай-күйіне қанағаттанбаған шақта немесе сол құрылысқа қауіп төнгенде ең белсенді адамдар сол құрылысты құлатуға не сақтауға тырысып, өзара байланыстар жасап әрекетке көше бастайды. Осындай байланыстар жүйесі қозғалыстың тууына негіз болады. Қоғамдық қозғалыстардың ішінде ең кең тараған түрі — «Халық майдандары». Халық майдандары деп, жалпы қоғамға қатысы бар, әлеуметтік топтардың барлығының немесе көпшілігінің мүддесін білдіріп, соны қамтитын мәселелерді шешуге бағытталған бірлестіктерді айтады. Олар жалпы демократиялық принциптердің негізінде құрылады және жұмыс істейді.

Қазіргі кезде бірқатар қоғамдық бірлестіктер ұлттық идеяларды: мәдениетті, тіл мәселелерін, экономика, экология, адамдардың өмір сүруінің экономикалық-әлеуметтік жағдайларын жақсарту т. б. мәселелерді негізгі бағыт етіп алып отыр. Ал кейбір жекеленген қоғамдық құрылымдар, ұлттық окшаулыққа, ұлттық артықшылықты насихаттауға, ұлттық-мәдени орталықтар басқа ұлттар өкілдерінің құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіруді көздейді.

Тәуелсіз Қазақстанның саяси партиялары

«НҰР ОТАН» Халықтық-Демократиялық партиясы: төрағасы — Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев. Төрағаның бірінші орынбасары — Нығматулин Нұрлан Зайроллаұлы. «Отан» республикалық саяси партиясы 1999 жылдың қаңтарында құрылып, сол жылғы 12 ақпанда Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде тіркеуден өтті. Партия мүшелерінің саны 607557 адамды құрайды. «Нұр Отан» партиясының бөлімшелері Қазақстанның барлық облыстарында, Астана және Алматы қалаларында бар. Партия қоғамды одан әрі демократияландыруға бағытталған экономикалық және саяси реформаларды жүзеге асыруға; азаматтардың өмір сүру деңгейін көтеруге; әлеуметтік әділеттік орнатуға және елімізде тұрақтылықты сақтауға; ұлтаралық және конфессияаралық келісімді нығайтуға; Қазақстан Республикасының жан-жақты және үйлесімді дамуы үшін азаматтардың отансүйгіштігі мен жауапкершілігін тәрбиелеуге белсенді ықпал етуді басты мақсаттары етіп жариялады. Мәжілісте «Нұр Отан» парламенттік көпшілікке не. 2007 жылы өткен Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша «Нұр Отан» 88,41 % дауыс иеленіп, Парламенттің төменгі палатасына партиядан 98 депутат сайланды.

Қазақстан коммунистік партиясы: партияның бірінші хатшысы — Серікболсын Әбділдәұлы Әбділдин. Партия 1998 жылғы 27 тамызда тіркелген, 2003 жылғы 20 наурызда қайта тіркеуден өтті. ҚКП-ның мүшелерінің саны 54246 адамды құрайды. Партияның бөлімшелері республиканың барлық облыстарында бар. Партия республикада ғылыми социализм қағидаларына негізделген еркіндік және әлеуметтік әділетті қоғам құруға жағдай жасауды; коммунистік қоғамдық құрылысты қалыптастыруды өзінің негізгі мақсаты етіп санайды. 2004 жылы өткен Мәжіліс сайлауына Қазақстанның коммунистік партиясы партиялық тізім бойынша 3,44 % дауыс жинаған «Коммунистердің халықтық оппозициялық одағы және ҚДТ» сайлау блогының құрамында қатысты. Партия 2007 жылғы Мәжіліс сайлауына қатысқан жоқ.

Қазақстан коммунистік Халықтық партиясы: бірінші хатшысы — Владимир Борисович Косарев. 2004 жылғы 21 маусымда мемлекеттік тіркеуден өтті. Тіркеуден өту кезеңінде партия сапы 90 мың адам құрады. Партияның саяси платформасына сәйкес, ҚКХП-ның қызметі қоғамдық дамудың жаңа жағдайына бейімделген маркстік-лениндік идеологияға негізделген. 2004 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша партия 1,98 % дауыс алды. Үшінші шақырылымдағы Мәжілісте партияның депутаттары болған жоқ. 2007 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша ҚКХП 1,29 % дауыс жинады.

Қазақстанның «Ауыл» социал-демократиялық партиясы: партия төрағасы — Ғани Әлімұлы Қалиев. Партия 2002 жылғы 1 наурызда тіркелген. 2003 жылғы 2 сәуірде партия қайта тіркеуден өтті. Тіркеуден өту кезеңінде партия мүшелерінің саны 61 043 адамды құрады. Қазақстанның барлық облыстарында партияның құрылымдық бөлімшелері бар. Партия мақсаттары: мемлекеттік реттеуді және агросекторды қолдауды күшейту; ауыл еңбеккерлерінің мүдделерін қорғау; қоғамды одан әрі демократияландыруға бағытталған экономикалық және саяси реформаларды жүзеге асыруға белсенді ықпал ету; экономиканың барлық салаларында нарықтық қатынастардың негізді формаларын жүзеге асыру. Партия 2004 жылғы парламенттік сайлауға қатысты, алайда үшінші шақырылымдағы Мәжілісте бірде-бір депутаттық мандатты иелене алмады. 2007 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша «Ауыл» партиясы 1,51 % дауыс жинады.

Қазақстанның патриоттар партиясы: партия төрағасы — Ғани Есенкелдіұлы Қасымов. Партия 2000 жылғы 4 тамызда тіркелген, 2003 жылғы 21 наурызда қайта тіркеуден өтті. Партияның мәліметтері бойынша оның құрамында 172 мың мүшесі бар. Партия келесі мақсаттарды ұстанады: Қазақстан халқының ұлттық қайта өркендеуін қалыптастыру және жүзеге асыру; нарықтық экономикасы бар құқықтық демократиялық мемлекет, азаматтық қоғам қалыптастыру; қоғамның әлеуметтік белсенді бөлігін мемлекеттік және қоғамдық істерді басқаруға қатыстыру; елдің орнықты дамуын қамтамасыз ету; адамның жоғары деңгейде өмір сүру сапасын қалыптастыру және азаматтардың денсаулығына басым көңіл бөлу. 2004 жылғы Мәжіліс сайлауында партия 0,55 % дауыс жинап, Парламентке өте алмады. 2007 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша партия 0,78 % дауысқа ие болды. Партия жетекшісі Ғ. Е. Қасымов 2007 жылы Президент Жарлығымен Парламент Сенатының депутаты болып тағайындалды.

Қазақстанның «АҚ ЖОЛ» демократиялық партиясы: партия төрағасы — Әлихан Мұхамедұлы Бәйменов. Партия 2002 жылғы 3 сәуірде тіркелген. Партия мүшелерінің құрамы 175862 адамды құрайды. партияның

мақсаттары: тәуелсіз, гүлденген, демократиялық және еркін Қазақстан. Иргелі құндылықтары: демократия, тәуелсіздік, еркіндік, әділеттік. 2004 жылғы Мәжіліс сайлауында партия 12,04 % дауыс жинады. Партия үшінші шақырылымдағы Мәжілісте бір депутаттық мандатты иеленді. 2007 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша «Ақ жол» партиясы 3,09 % дауыс жинады.

«Руханият» партиясы: партия төрайымы — Алтыншаш Қайыржанқызы Жағанова. Партия 2003 жылғы 6 қазанда тіркелген. Партия мүшеллерінің саны 72 мың адамды құрайды. Партия бөлімшелері облыс орталықтарында, Астана және Алматы қалаларында бар. Партияның негізгі міндеттері: экономиканы көтеру, әлеуметтік мәселелерді шешу, биік адамгершілікті және рухани бай қоғамды дамыту. 2004 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша партия 0,44 % дауыс жинап, үшінші шақырылымдағы Мәжілісте депутаттары болған жоқ. 2007 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша «Руханият» партиясы 0,37 % дауыс жинады.

«Әділет» демократиялық партиясы: партия төрағасы — Максұт Сұлтанұлы Нәрікбаев. 2004 жылғы 14 маусымда тіркелген. Партия мүшелерінің саны 70 мың адамды құрайды. Партия аумақтық принцип бойынша құрылып, республиканың барлық облыстары мен Астана және Алматы қалаларында өз бөлімшелерін иеленген. Қазақстанда құқықтық демократиялық әлеуметтік мемлекет құруды, тиімді, озық және дамыған экономикалық жүйе құруды, азаматтық қоғам қалыптастыруды партия өзінің басты міндеттері санайды. Партия 2004 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша партиялық тізім бойынша сайлауда 0,76 % дауыс жинады. Үшінші шақырылымдағы Мәжілісте бір мандатты округ бойынша сайланған бір депутаты болды. 2007 жылғы 8 шілдеде өткен «Әділет» демократиялық партиясының 5-ші съезінде Қазақстанның «АҚ ЖОЛ» демократиялық партиясына қосылу жөнінде шешім қабылданды.

Қазақстанның «Азат» демократиялық партиясы: партияның төрағасы — Болат Мұқышұлы Әбілов. Партия «АҚ ЖОЛ» ҚДП-ның бөлінуінің нәтижесінде 2005 жылдың 29 сәуірінде құрылған. 2006 жылғы 17 наурызда тіркелді. Партия мүшелерінің саны 87012 адамды құрайды. Партия барлық облыстарда, Астана және Алматы қалаларында өзінің бөлімшелерін ашқан. Партияның мақсаттары — демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет және ашық қоғам құру. 2007 жылғы 23 маусымдағы «Нағыз Ақ жол» ҚДП-ның 3-ші съезінде Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясына (ЖСДП) қосылу туралы шешім қабылданды.

Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясы (ЖСДП): партия төрағасы — Жармахан Айтбайұлы Тұяқбай. Төрағаның орынбасары — Әміржан Сағидрахманұлы Қосанов. Партия 2006 жылғы 10 қыркүйекте құ-

рылған. 2007 жылғы 25 қаңтарда тіркелді. Партия мүшелерінің саны — 140 мың адам. Партия барлық облыстарда, Астана және Алматы қалаларында өзінің бөлімшелерін ашқан. Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясы өз алдына демократиялық, құқықтық әлеуметтік мемлекет қалыптастыру, инновациялық экономика құру, жаңа гуманитарлық саясатты жүзеге асыру міндеттерін қояды. 2007 жылғы Мәжіліс сайлауының қорытындылары бойынша Жалпы ұлттық социал-демократиялық партиясы 4,54 % дауыс жинады.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Қазіргі партиялардың пайда болуына не себеп болды?
2. Неліктен ең алғашқы партия Англияда пайда болды?
3. Партияның белгілерін атаңыз.
4. Қалай және қаншалықты партиялар саяси әлемді өзгертті?
5. Қазіргі саяси партиялардың табиғаты қандай?
6. Басқарушы және оппозициялық партиялардың айырмашылығы неде?
7. Неліктен авангардтық партияны оппозициялық партияға жатқызуға болмайды?
8. Революциялық, консервативтік және центристік партиялардың айырмашылығы неде?
9. Қоғамда партия қандай қызметтерді атқарады?
10. Сіздің ойыңызша партиялардың қызметтерінің ішінде қайсысы өте маңызды?
11. Партиялық жүйе дегеніміз не?
12. Қазіргі қоғамда партиялық жүйені қандай белгілері бойынша айырады?
13. Бір партиялы, екі партиялы және көп партиялы жүйенің артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетіңіз?
14. Партияның «саяси салмағы» деген не ?
15. Қазақстанда қанша саяси партиялар бар?
16. Біздің елімізде саяси партиялық жүйенің қалыптасу ерекшелігі неде?
17. Қазіргі Қазақстандық саяси партиялар қандай критерий бойынша ерекшеленеді ?
18. Саяси партиялардың саяси жүйедегі атқаратын рөлі мен маңызы қандай?

8 ТАҚЫРЫП. САЯСИ РЕЖИМДЕР

Саяси режимдер ұғымы

Қазіргі саяси ғылымда саяси режим түсінігін елдегі саяси өмірдің сипатын, еркіндік деңгейіне, билік органдарына құқықтық негіздегі қарым-қатынасына байланысты анықтайды. Осы түсінік турасында анықтама беруде талас-тартыстар саяси талдаудың басқа категорияларымен салыстырғанда аз емес. Бірақ көпшілік зерттеушілер саяси режимді саяси жүйе құрылымының өзара әрекеттестіктегі реттілігімен, саяси билік пен мақсаттардың жүзеге асыруымен байланыстырады.

Саяси режимнің функционалды мазмұны маңызды сұрақтарға жауап береді, яғни қоғамның саяси жүйесіне қызметтерінде ерекше орын алады. Оған мынадай сұрақтар туындайды:

1. Билікте қандай саяси күштер болады және олар қандай механизммен билікті жүзеге асырады?
2. Саяси билік қалай шынайы таратылады және оның жүзеге асуын кім бақылайды?
3. Қоғамда тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарына қандай жағдайда кепілдіктер беріледі?
4. Қоғамда саяси оппозицияның өмір сүруіне жол беріле ме?
5. Саяси билікке қол жеткізуді жүзеге асыруда қандай әдістер, тәсілдер және құралдар қажет?

Саяси режимнің сапалық сипаттамаларын мынадан анықтауға болады: адам құқықтары мен бостандықтарының өлшемі, мемлекеттік биліктің жүзеге асу әдістері, мемлекет пен қоғамның өзара қарым-қатынас сипаты, саяси шешімдерді қабылдауда қоғамның ықпал жасау мүмкіндіктерінің барлығы немесе жоқтығы, саяси институттардың қалыптасу жолдары.

Нақты бір елдегі өмір сүріп отырған саяси режим түрі субъективті және объективті жағдайларға сондай-ақ басқа да көптеген факторларға байланысты. Сондықтан да саяси режимнің классификациясы өмірде көп кездеседі. Көп тараған саяси әлебиеттерде классификация — ол қоғамда демократиялық принциптердің бірқалыпты дамуы деп көрсетіледі. Осы классификация бойынша саяси режимнің түрі былай анықталады:

1. Саяси қоғамдық процестердің интенсивтілігі және даму деңгейі.
2. Басқарушы элитаның құрылымы және оның қалыптасу механизмі.
3. Қоғамдағы адам құқықтары бостандықтарының жағдайы.
4. Бюрократиямен қатынас жағдайы.
5. Қоғамда басқарушылық легитимді түрде болу деңгейі.

6. Қоғамдағы саяси санаға қозғау салатын қоғамдық саяси дәстүрлердің әрқилылығы.

Осы айтылғандармен байланыстырып саяси режимнің негізгі үш түрін ажыратады: тоталитарлық, авторитарлық және демократиялық.

Тоталитарлы саяси режим. Тоталитарлы саяси режим — ол мемлекеттің, қоғам өмірінің барлық салаларына толықтай бақылау жасауы. «Тоталитаризм» терминін ең бірінші саяси лексиконға енгізген итальяндық фашистер лидеры Б. Муссолини. Ол 1925 ж. өз режиміне сипаттама бергенде осы терминді пайдаланған болатын. Осындай режим сондай-ақ Германияда, Испанияда, КСРО-да және Румынияда т. б. елдерде болған. Әр елде өзіндік ерекшеліктермен көрінсе де оның жалпы белгілері, мәні және мазмұны бар. Осындай белгілерге тоталитарлық режим кіреді:

- азаматтардың жаңаша ойлау және жаңа қоғам құруын жоққа шығаратын ресми идеология;
- билікке жалғыз бұқаралық партияның монополиясы, олигархиялық белгілері мен харизматикалық лидер жарияланған қоғам;
- террористік полицейлік бақылау жүйесі;
- барлық бұқаралық ақпарат құралдарына (радио, теледидар, газет, журнал) партиялық бақылау;
- қарулы-әскери күшпен бақылау;
- экономикаға орталықтанған бақылау және экономикалық қызметі, бюрократиялық басқару жүйесі;
- қоғамдық және жеке өмірдің барлық салаларына биліктің қадағалау орнатуы;
- тұлғаның еркін ойлауы мен әрекеті болмайды;
- «билік рұқсат етпегеннің барлығына тыйым салынады» — деген принцип әрекет етеді.

Тоталитаризмнің негізгі белгілері белгілі батыстық саясаттанушылар К. Фридрих, З. Бзежинский, Х. Арентт өз уақытында анықтаған. Белгілі американдық зерттеуші З. Бзежинский тоталитарлық режимге келесідей «анықтама» қойды: егер елде осы аталған белгілердің бесеуі кездессе онда осы режим демократиялық жаққа көшпейді.

Тоталитарлық — ол индустриализация, модернизация дағдарысы кезеңіндегі қоғамның «реакциясы» мұндай кезеңде қоғам үлкен қиыншылыққа түседі: дәстүрлік құрылымдар бұзылады, адамдық сезімнен айрылу, жалғыздық пайда болады.

Үстемдік жүргізетін идеологияға соның саяси іс-әрекетінің мазмұнына әсер ететініне қарай тоталитаризмді негізінен коммунизмге, фашизмге және ұлтшылды — социализмге бөледі.

Жалпы түрінде 1918 жылы калыптасқан тоталитаризмнің тарихи алғашқы түрі кеңес типіне жататын коммунизм болып табылады.

Коммунистік тоталитаризм басқаларына қарағанда, яғни басқа идеологияларға тәптілтің негізгі түрін көрсетеді, өйткені ол жеке меншікті, әрбір жеке автономияны және мемлекеттің абсолюттік билігін жояды.

Тоталитаризмнің екінші түрі ең бірінші 1922 жылы Италияда орнатылған. Бұнда тоталитаризм толық түрінде көрсетілмеген. Италияда фашистік тоталитаризмнің шекарасы мемлекетке әсер етушілер тұрғысымен орнатылған. Сондықтан тәртіптің ыдырауы жақындағанда олар Муссолиниді өздері-ақ биліктен алып тастайды.

Тоталитаризмнің үшінші түрі — ұлтшылды — социализм — ол 1933 жылы шынайы саяси қоғамдық түрінде Германияда пайда болған. Оның фашизммен туыстығы бірақ көбінесе кеңестік коммунизмге ұқсайды. Мысалы, тоталитарлық партиялық ұйымшылдық түрі және «товарищ» деп айтқанында.

Тоталитаризм өзінің коммунистік түрінде көп өмір сүреді. Бөлек мемлекеттерде бүгінгі күнге дейін өмір сүреді. Кейбір авторлар тоталитаризмді нашар дамыған елдердің модернизациясының саяси түрі деп қарастырады.

Бірақ тоталитаризм — тарихи тәртіп. Тоталитаризм — жабық қоғам уақытында сапалы жаңаруына үйренбеген.

Авторитарлық саяси режис.м. Авторитаризм — саяси тәртіп, бұнда бір таптың немесе топтың өз басшысымен билікке ұмтылысы. Авторитаризм қоғамдық құрылысы ауысып жатқан елдерде, тағы да ұзақ дағдарыста болып жатқан қоғамда пайда болады. Берілген шарттар, авторитарлық саяси режимнің орнату факторы болады.

Өз сипатымен ол тоталитаризм мен демократияның арасында орналасады. Тоталитаризммен оның автократиялық заң мен шектелмейтін билік сипаты демократиямен — автономия бар болуы, мемлекет пен басқарылмайтын қоғам салаларымен ұқсайды.

Мысалға XX ғасырда көп авторитарлық мемлекеттерде легитимация мақсатымен ұлттық идеология және формальды билік бақылайтын сайлау көп қолданған. Көптеген Азиядағы, Африкадағы және Латын Америкадағы болған авторитарлық режимдер өзінің өмір сүруін ұлттық босатандығымен және пайда болуымен ақтайды.

Сонғы онжылдықта авторитарлық жүйелер кейбір демократиялық институттарды жиі пайдаланған — олар сайлау, плебисцит, т. б. Мысалы, конкурентті емес немесе жартылай конкурентті сайлаулар: авторитарлы немесе жартылай авторитарлы режиммен Мексикада, Бразилияда, Оңтүстік Кореяда, Ресейде, Қазақстанда және басқа мемлекеттерде пайдаланған.

Жалпы зерттеушілер авторитаризмді айыратын белгілерін береді, олар:

- күшті орталықтанған билік;
- бір топтың немесе партияның билікке монополиясы;
- элитаның қалыптасуы;
- оппозицияға толық немесе толық емес тиым салу;
- билік өзгеруінің күштеу сипаты;
- шектелген плюрализм;
- билікті ұстап қалу үшін күш құрылымын кең қолдану;
- өкіметтік билік органдарының және оппозицияның бар болуы. Бірақ олардың жұмыс істеуі шектелген тек формальды түрінде ғана;
- халықты билікке жібермеуі;
- қоғам мен жеке адамның үстінен тотальды бақылаудан бас тарту.

Қазіргі әлемде авторизмнің сақталып қалуына көп жағдайлар себеп болып келеді. Мысалы:

1. Азаматтық қоғамның дамымағандығы.
2. Экономиканың артта қалуы.
3. Дамушы қоғамдарда шиеленістің биік тәсілі.

Қазіргі уақытта тоталитарлық саяси жүйенің ыдырауымен көптеген әлемнің коммунистік мемлекеттерінің ғылыми және саяси қызығушылығы авторитаризмге көбейді.

80-90 жылдардағы авторитарлық мемлекеттерге Оңтүстік Корея, Чили, Қытай, Вьетнам және т. б. елдерді жатқызуға болады. Өзінің экономикалық және әлеуметтік күштілігін көрсетті және экономикалық гүлденудің саяси тұрақтылығымен, күшті биліктің — бостандықпен, экономикамен және қауіпсіздікпен әлеуметтік плюрализмімен дамығандығын дәлелдейді. Сондықтан авторитаризмнің реформаторлық мүмкіншіліктері бар деуші ғалымдардың пікірлері мен келісуге болады. Бірақ демократияға көзделген авторитарлық тәртіп көпке шыдамайды. Бұнда қазіргі жағдайда тұрақты саяси жүйенің бір типі — ол демократия.

Антидемократиялық режимдердің сипаттамасы

Сұрақтар	Авторитарлық режим	Тоталитарлық режим
1. Биліктің тасымалдаушысы кім болып табылады?	Көшбасшы → топ → партия	Көшбасшы → партия
2. Қандай типтері бар?	Әскери (Чили) Теократиялық (Иран)	Оңшыл (Германия) Солшыл (КСРО)
3. Биліктің қандай сипаты мен шектері бар?	Мемлекет бақылай алмайтын сфералар қалыптасады (экономика, мәдениет, жеке өмір)	Қоғамның барлық сферасында мемлекет тарапынан тотальдык бақылау жүргізіледі

Сұрақтар	Авторитарлық режим	Тоталитарлық режим
4. Идеалдардың сипаттамасы қандай?	Биліктен компетенттікті, ал көпшіліктен бағынуды талап етеді	Биліктен барлығын реттей білетін қабілет, көпшіліктен энтузиазм талап етіледі
5. Репрессияның сипаты қандай?	Таңдау сипаты	Массалық сипат
6. Жалпы белгілері қандай?	Элита массаға қарсы дискриминациялық шаралар қолданылады. Биліктің мемлекет басына келуі күшпен зорлықпен жасалады	
7. Бұл режимдердің анықтамалары мен сипаттары қандай?	Тоталитаризм — бұл режим оппозицияның болуын қажет етпейді. Бірақ бұл қоғамдағы тұлғалар қоғамның барлық сферасында өзінің автономиялық тәуелсіздігін сақтайды	Тоталитарлық режим — билік қоғамды барлық тарапынан қатаң бақылауға алады

Демократиялық саяси режим. «Демократия» — түсінігі ол саяси ғылымда маңызды болып келеді. Демократия ол:

- бір қалыптасқан ұйымның түрі мүшелерінің шешім қабылдауына тек қатысуына негізделген;
- қоғамдық құрылымның идеалы және оған сәйкес әлем көзқарасы;
- халық билігі және демократияның мақсаты мен идеалының жүзеге асуы үшін әлеуметтік — саяси қозғалыс.

Демократияны мемлекеттік құрылым ретінде зерттегеннен кейін оның тағы бір белгілерін көрсетеді:

- қоғамда көптеген қызығушылықтармен мүмкіндіктердің бар болуы;
- саяси институтқа — топтарға кепілденген жолы;
- жалпы сайлау құқығы;
- өкіметтік институттардың іс-әрекеттік бақылауы;
- саяси нормаға қатысты көпшілік қоғамның келісуі;
- пайда болған шиеленістерді бейбітшілік түрінде шешу.

Демократия анықталған жағдайда пайда болады және сақталады.

Біріншіден. Экономикалық дамудың биік деңгейі. Зерттеу қорытындысы бойынша тұрақты экономиканың өсуі ең соңында демократияға әкеледі.

Екіншіден. Қоғамда толеранттылықтың бар болуы, саяси азшылықтың құқығын сыйлау.

Үшіншіден. Қоғамның базалық құндылығына, тең құқығына қатысты келісімі.

Төртіншіден. Халықтың саяси қатысушылыққа ұмтылысы (біріншіден сайлау түрінде).

Демократиялық саяси режимді демократиялық тәртіпке негізделген басқару түрі деп атауға болады. Оның негізінде — адамның бостандығын, құқық кепілдігін қорғау.

Демократияда өмірді реттейтін ұлы заң болып табылады. Мемлекет міндетті түрде құқықты болады және қоғам азаматты түрде болады.

Плюрализм принципі қоғам өмірінің бүкіл саласына таралған. Сондықтан мемлекеттік және қоғамдық құрылымнан туындайды. Бұған әсер ететін азаматтық қоғам және әртүрлі әлеуметтік қабаттың демократиялық мәдениеті. Тұрғындардың билік құрылымы әрекетіне бақылау жүргізуіне мүмкіндігі болады, әртүрлі бостандық принциптері жүзеге асады. Басқарушылардың билігі легитимді түрге ие бола алады және билік бөлу принципі көрініс табады. Тікелей немесе өкілеттік демократия көрінісі болады. Бұл режимде — «Заң мен тиым салмағанның бәріне рұқсат» деген принцип қолданылады. Осылар демократиялық саяси режимнің негізгі көрсеткіштері мен элементтері.

Батыс саясаттанушылары демократия режимнің келесі басқару түрлерін ажыратады:

1. Президенттік режим.
2. Парламенттік режим.
3. Жартылай президенттік режим.

Президенттік режим түрінде парламенттің заң шығарушылық қызметі президенттің бақылауында болады. Осы режимде Президент үкіметті өзі құрады, заңға вето салуға құқығы болады және заң шығаруға құқығы бар; парламентті таратуға және парламенттік сайлауды мерзімінен бұрын жариялауға құқығы бар болады және т. б. Бұл режимде билік бөлу принципі толығымен қарастырылады. Президенттік режимнің классикалық түрін АҚШ-тан көруге болады.

Парламенттік режим түрінде толық заңшығарушы билік Парламенттің қолында болады, мемлекет басшысы монарх немесе Парламентпен тағайындалған Президент болу мүмкін. Осы режимде Парламенттің Президент ветосын қабылдамауға құқығы бар, Президент заң шығаруына қарсы заң қабылдауға құқығы болуы мүмкін, Парламенттің импичмент арқылы Президентті орнынан алуға құқықты; Президент басқарып отырған Үкімет үстінен бақылау жүргізуге құқығы болады, билік бөлу принциптерінің өзара тығыз байланыстығын көруге болады және т. б.

Демократиялық режимнің сипаты

Сұрақтар	Президенттік режим	Жартылай-Президенттік режим	Парламенттік режим
1. Қандай елдерде мұндай режим бар?	АҚШ, афро-азиаттық модель; латиноамерикандық	Франция, Болгария, Польша, Финляндия	Еуропалық модель
2. Мемлекет басы және үкімет басы кім болып табылады?	Мемлекет басы — президент және үкімет	Президент мемлекетбасы жоғарғы билікті үкімет басы премьер министрмен бөліседі	Мемлекет басы — президент (формалды), үкімет басы премьер-министр (шынайы)
3. Үкімет кімнің алдында жауапты?	Үкімет президенттің алдында жауапты	Үкімет президент пен парламент алдында жауапты	Үкімет президенттің алдында емес парламенттің алдында жауапты
4. Парламенттің қабылдаған заңына президент вето қоюға құқы бар ма?	Президент парламенттің қабылдаған заңына вето қоюға құқы бар		Президент парламенттің қабылдаған заңдарына вето қоюына құқы жоқ

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Саяси режимдер дегеніміз не?
2. Саяси режимдердің мәні және типтері.
3. Авторитарлық режимнің ерекшеліктері.
4. Тоталитаризмнен демократияға өтудің жолдары мен формалары.
5. Қазіргі саяси режимдерді неше топқа бөлеміз? Сипатта.

9 ТАҚЫРЫП. САЯСИ ДАМУ ЖӘНЕ САЯСИ МОДЕРНИЗАЦИЯ

Саяси даму түсінігі

Саяси даму дегеніміз саяси іқимылдар, саяси мәдениетте және жалпы саяси жүйеде өзгерістерге әкелетін процесті айтады.

Әрбір жеке кезеңде саяси жүйелер және басқару тәртіптерінің эволюциясына басқарудың құрылымдарының күйі, сапалы және саяси өзгерістердің сипатын көрсететін тағы басқа көрсеткіштерді мемлекетпен қатынастағы азаматтардың байланыс дәрежесімен айырмашылығы болады. Бұл параметрлерді бағалау өкіметтің осы жүйелерінің саяси дамушылықтың дәрежесі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Саяси ойда әртүрлі идеялы ағымдар саяси дамытудың жекеменшік белгілерін сипаттайды. Осылайша, саяси даму либералды ұсыныстарында азаматтық қоғамға мемлекеттің бақылауда болуы, адамның негізі құқықтарының бақылаулылығы, плюрализм, рухани бостандықты және тағы басқаларларды жүзеге асыруын білдіреді. Керітартпалар саяси мінез-құлықтың моральдық ынталандыруларына басымдылық көрсетеді, басқаруды алдыңғы формалары бар мирасқорлық; негізді нормалардың сақтауын қамтамасыз ету және өкіметтің қағида ұйымдарында назар аударады. Марксизмді ұжымдық жеке меншік түрлерінің өктемділігі, олардың жұмысшы табының гегемониясының қамтамасыз етуі бар саяси жүйелердің дамушылығының белгісі және коммунистік партияның озып келе жатқан рөлімен ұластырады. Саяси нақтылықты бағалаудың осы принциптерін ұстану дегеніміз елгезектік туралы айтуға мүмкіндік береді, мысалы тоталитаризмнің демократияға тәуелділігі немесе марксистік түсінуде — капитализмның социализмге тәуелділігі.

Дегенмен аумалы-төкпелі қоғамдарда, бас-аяқсыз саяси процестердің шарттарында осы критериалерді қолдану тек қана қиын емес, сонымен бірге дамудың идеясының өзіне қарама-қарсы тұрады. Мысалға, өкіметке жіберілу демократиялық процедураларының институализациясы, плюрализмнің кеңейуі осы шарттарда басқарудың қатаң формаларының бекітілуіне, қоғамды және басқаларды басқарудың жоғалтуына, анық келеңсіз салдарына әкелуі мүмкін.

Бұл мәселенің теориялық шешімі Ф. Теннис, М. Вебер (1864-1920 жж.), Т. Парсонс (1902-1979 жж.) еңбектерінде тұжырымдалған, олар даму социологиясына негізделген. Бұл бағыттың жақтастары дәстүрліден қазіргі қоғамға көлемді өткел шеңберінде саяси жүйелерінің барлық түрлендіруле-

рін қарастырды. Сонымен бірге біріншісі болып қарапайым өндіруге және жабық әлеуметтік құрылыммен ерекшелігіне негізделген аграрлық, азаматтың төменгі тұлғалық мәртебесі, мемлекеттік басқарудың қатаң қамқоршылық артықшылығы бойынша түсіндірілген. Қазіргі қоғам әлеуметтік құрылымның ашықтығы және өкіметтің тиімді ұйымдастыруға негізделетін жекеше (индустриядан кейінгі) ретінде түсіндірілді.

Аумалы-төкпелі шарттарда әрдайым басқарудың дәстүрлі және қазіргі заманғы ұйымдастыру элементтерінің белгілі бір арасалмағы болғандықтан, саяси өзгерістің екі түрін айыру ұсынылған. Өзгерістердің бірінші түрі элементтердің арасалмағының бұзылуын білдіреді, яғни ол жүйенің тепе-теңдігін сипаттайды және қоғам мен өкіметтің негізгі құрылымдарын жанап өтеді. Мысалы, көшбасшылар, өкімет, жеке институттар өзгеруі мүмкін, ал жетекші құндылықтар, нормалар, билікті жіберу әдісі бұрынғы қалпында сақталады. Өзгерістердің екінші түрі өзгермелі элементтерге қатысты, яғни олар жиынтығында жаңа сапалы күй жүйесіне қол жеткізуге мүмкіндік туғызатын негізгі институттарды, норма және коммуникацияларды өзгертеді.

Осы теоретикалық сұлбаны нақтылаған ғалымдар, саяси даму саяси құрылымдар, нормалар мен институттардың жаңа әлеуметті, экономикалық және басқа да мәселелерге қоғамның қатысына реакциясының белгілі бір деңгейде жүзеге асырады деген пікірге келіп отыр.

Басқа сөзбен айтқанда, халық ойымен есептесетін және шешімдерді жүзеге асыруға мүмкіндігі бар басқару тізбектерін ұтымды ұйымдастырумен, тұрақты кері байланысымен механизмдер қалыптастыра отырып, саяси жүйе дау-жанжалдарды адрестік реттеу үшін және билікті қолданудың ең тиімді нұсқасын таңдауды иілмелі механизмге ауысады және осы кезде саяси өзгерістер қандай да бір ұлттық-мемлекеттік нұсқанға иеленетіні мәнсіз болып келеді (унитарлы, федералды немесе басқа), сонымен бірге қандай партия биліктегі мәртебесін алатыны, болашақтағы саясатты қандай идеологиясы болатынының мәні аса зор емес. Ең бастысы, саяси институттардың жаңа мәселелерді шешу мүмкіншілігі, олардың қоғаммен ашық мінезді қарым-қатынасы биліктің осы жүйесінің позитивті динамикасын көрсетеді, оның жаңа тіршілік етудегі жаңа сапалы деңгейін сипаттайды.

Осылайша, элиталар және қатардағы азаматтар үшін өзгертін әлеуметтік шарттарға (топтардың талаптары, күштер және өкіметтің қорларының жаңа байланысына) солқылдақ құрал-сайманға саяси жүйенің қабілеттіліктерінің өсіп келе жатуы саяси дамытуды сақтау және мүмкіндіктерді құмарлықта қоғаммен және мемлекетпен басқару ісіндегі өзінің ерекше функцияларын орындау ретінде анықтауға болады.

Саяси модернизация мәні және кезеңдері

Аумалы-төкпелі кезеңдердегі елдердің саяси даму мәселелері дәстүрлі мемлекеттердің мешеулігін жеңу динамикасын ашатын әртүрлі сызбалар және талдау үлгілерінің жиынтығын білдіретін модернизация теориясымен толығымен сипатталады. Бұл тұжырымдамалардың теориялық негізі Дж. Локктың (1632-1704 жж.), А. Смиттің идеялы мұрасында, сонымен қоса атанған «даму әлеуметінің» негізін қалаушылардың еңбектерінде де тұжырымдалған. Көптеген ғалымдар модернизация теориясын К. Маркс (1818-1883 жж.) ілімінің баламасы ретінде қарастырады.

Аумалы-төкпелі процестердің әртүрлі тұрғыдағы сипаттамасына қарамастан бұл теориялардың және талдау үлгілерінің барлығы қоғамдық дамудың бір қалыпты еместігін мойындауда, мемлекеттердің дамуындағы қазіргі уақытқа дейінгі кезеңнің болуында, қазіргі кездегі бірлестіктердің нақты болуында, сонымен қоса артта қалған мемлекеттердің индустриалдыққа (постиндустриалды) өзгеру қажеттілігінің түсінігінде негізделеді. Осылайша, «модернизация» сөзі біруақытта қоғамдық өзгерістердің кезеңін (күйін) және қазіргі кездегі қоғамдарға ауысу процесін білдіреді.

Өзінде «модернге» деген нормативтікті, берілгендікті алып жүре бұл теориялар жеткілікті деңгейде дамымаған елдер өздерінің қайта қалыптасу процесінде ескеруі қажет қазіргі кездегі қоғамның критерийлерін анықтауы мәжбүр. Сонымен қатар, дамудың жоғарғы деңгейіне табиғи жолмен қол жеткізген мемлекеттер «жоспарсыз модернизацияны» таратушылар ретінде, ал бұл жолды әлі өтпеген елдер — «бейнеленген модернизация» мемлекеті ретінде қарастырылады.

Мұндай теориялар алғашқы рет, батыс елдерінің және ең алдымен АҚШ басымдылығы басқару, тұтыну стандарттарының аясында және басқа да көптеген аспектілер аясында даусыз болған кезде ХХ ғ. 50-60 жж. пайда болғанда, «Қазіргі заманғы» мемлекет үлгісі ретінде алғашқыда американдық «еркін» қоғам танылған. Басқаша айтқанда, модернизация вестернизация сияқты, яғни өмірдің барлық салаларына (ал саяси салада парламенттік және партиялық институттардың көшірмесі, биліктің бөлінуі, биліктің заңшығарушы және атқарушы органдарының және т. б. сайлануын) батыс бастауларын көшіру ретінде түсіндірілген. Бұл мағынада модернизация елдердің әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуының алдыңғы шарты болған, әйтпесе дамудың өзі тек батыс үлгісіндегі қоғамдық өмірдің негізгі белгілері ұйымдастырылғаннан кейін ғана мүмкін бола бастаған.

Аралық кезеңдер арқылы берілген күйге жылжудың кезекті қозғалысы ретінде түсіне отырып, модернизация, жүзеге асып отырған реформалар-

дың осындай өткелден өткен елдердің — үлгілеріне тәуелділігін көрсететін «қуып жетуші даму» үлгісінде шыққан. Батыс мемлекеттерінің экономикалық көмегі түрлендірілуді жүзеге асырудың басты құралы болып саналған. Тұрғындардың бір жанына есептегендегі табыстың нақты бір деңгейге жетуі қоғамның әлеуметтік және саяси жүйелерінде Батыстағыдай өзгерістер туғызады деп болжанған. Басқаша айтқанда, негізгі түрлендіруші фактор болып әлеуметтік технологияларды, құндылықтарды, демократиялық институттарды хабарлауға қабілетті және сонысымен тұтынудың төменгі стандарттарын, адамдардың құқығының бұзылуын, мәдениеттің азуын және т. б. жеңетін капитал болып танылған.

Алайда, модернизацияға деген сызықты қозғалыс және батысша ұйымдастырылған биліктің құндылықтары мен стандарттарын афро-азиялық, латын-американдық және басқа елдер қатарымен кезекті игерілуі ретіндегі көз-қарас, мемлекет және азамат қатынастары өмір сынынан өте алмаған. Либералды құндылықтардың демократизациясы, институализациясы парламенттік жүйелердің және батысша ұйымдастырылған биліктің басқа да стандарттарын орнату негізінде мемлекеттік басқарудың тиімділігінің жоғарлауымен емес, шенеуліктердің жемқорлығымен, өзінің меншігін байытумен айналысып жатқан бюрократияның озбырлығымен, тұрғындардың бірнеше қабатқа бөлінуі және оның саяси аморфтығымен, қоғамдағы қалыптасқан және шиеленісушілік күймен аударылған. Көптеген ғалымдар мұны бұл елдердің демократиялық даму жолына дайын болмағанымен түсіндіреді. Алайда, модернизацияның берілген теоретикалық сызбаларының біржақтылығы, жасандылығы анық болған.

70-80 жж. нәтижесінде модернизация мен дамудың арасындағы байланыс қайта қарастырылған: бірінші екінің шарты ретінде емес, оның қызметі ретінде қарастырыла бастаған. Бастыстық емес демократиялық үлгіде жүргізілуі мүмкін әлеуметтік, экономикалық, саяси құрылымдардың өзгерісі басымдылық мақсаты деп аталған. Сонымен бірге дәстүрлі институттардың және саясаттық құндылықтардың болу дәлелдемесінің өзін «модернге» бөгет ретінде қарастырмаған. Универсалды критерилердің басымдылығын және болашақтағы даму мақсаттарын сақтау кезінде басты тірек олардың жүзеге асырылуының ұлттық үлгісіне жасалған.

«Модернге» өтуді тек қана даму ғана емес, сонымен қоса ертеде болған құрылымдардың қарапайым көшірілуі және сонымен бірге құлдырауы мүмкін болған біртұтас, ұзақ кезең ретінде ұсына бастаған. «Қуып жетушіден басқа модернизация туралы «жартылай», «қайталанатын», «тұғырықты» және т. б. айтатын болған.

Саяси ойдың осы бағытының бастаушы теоретиктерінің пікірі бойынша түрлендіру және ауысу процестерінің өзгешелігі тәуелді басты элемент бо-

лып әлеуметтік-мәдени фактор, анығырақ айтқанда — тұлға типі, әмбебап нормаларды және саяси даму мақсаттарын қабылдау деңгейін қамтамасыз етуші оның ұлттық өзгешелігі қызмет етеді. Модернизация тек қана кең халықтың әлеуметтік жіктерінің құндылық бағыттарының өзгерісі, қоғамның саяси мәдениетін дағдарыстарын жеңу кезінде ғана іс жүзіне аса алатыны танымал болды. Кейбір теоретиктер (М. Леви, Д. Рюшемейлер) қоғамның әлеуметтік-мәдени өзгешелігінің және әмбебап мақсаттардың негізінде оның түрленуіндегі қажеттіліктердің сәйкес келмеуін ашатын қандайда бір жалпы дисгармония заңын шығаруға тырысқан.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жыл толуына байланысты атқарылып жатқан саяси-әлеуметтік, мәдени, экономикалық мәселелерге тікелей қатысы. Қазіргі кезде мемлекеттік тәуелсіздіктің жалпы ұлттық институттарының құрылуымен қатар азаматтық қоғам және құқықтық мемлекеттің негізін қалыптастыруды қамтитын саяси жүйені реформалаудың маңызы зор.

Қазақстан Республикасының Конституциясы әлеуметтік дамуда саяси шешімдердің орындалуы қадағаланады деп көрсетті.

Әлеуметтік дамудың негізгі бағыттары нарықтық экономикада мыналар болып саналады:

1. Халықтың әлеуметтік әл-ауқатын жақсарту.
2. Әлеуметтік қорғау (зейнеткерлерді, көп балалы отбасыларды).
3. Орта тапты қалыптастыру.
4. Экономиканы тұрақтандыру және көтеру.

Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілген демократиялық әлеуметтік мемлекет құру және салауатты өмір сүруге жағдай жасау негізгі қағида болып нық орын алды.

Қазақстан Республикасының дамуының өзіндік жолы байқалады. Бұл процесс қоғамымыздың әлеуметтік бағыттарын көрсетеді. Еліміздегі реформада саяси модернизацияның алғы шарттарының бірі бола білді.

Негізгі мемлекеттер бойынша мемлекеттік саясаттың, демократиялық модернизация негізінде жұмыс істеуі, екінші мемлекеттегі негізгі саяси субъектісі — Президент, өкімет, заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің қарым-қатынасы. Қоғамдағы саяси модернизацияның мемлекеттік билікке екінші әсері — құқықтық нормативтік базаны кеңейту, Конституция ережелері арқылы институттардың әлеуметтік орны көрсетілуі тиіс. Саяси модернизацияға әсер ететін ішкі факторлар, саяси шешімдердің де әсері болуы керек.

Ұлттық мемлекеттік саяси модернизацияның тенденциясын атап айтуға болады. Ескі әлеуметтік-экономикалық құрылымды жаңаша құру, жеке тұлғадан бастап азаматтарды әлеуметтендіру. Қазақстан Республикасы

үшін саяси реформалардың жүргізілуі, қоғамда қазақстандық модернизацияның өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсетуде.

1995-2010 жылдары елімізде толығымен модернизация процестері жүзеге асырыла бастады. Осы жылдар ішінде еліміздің мемлекеттік аппарат құрылымы жаңарды, сонымен қатар құқықтық мемлекетпен азаматтық қоғамның қалыптасуы қатар жүрді. Қазақстан Республикасының Конституциясында елімізде еркіндік пен демократияға, бостандықтар мен құқықтарға ерекше мән берілді. Модернизацияның рухани моделі қалыптасты. Азаматтық қоғамның басты нысандары — Қазақстан Республикасының саяси модернизациясының тағы бір өзіндік ерекшелігі.

Қазақстан Республикасындағы трансформация — өзгерту, қоғамдық өмірдің құрылымдық жүйесінің өзгеруі, революциялық және реформалық эволюциялық негізінде жаңашылдықтың пайда болуы. Қоғамның саяси жүйесінің түбегейлі түрде өзгеруі.

Осы кезде жаңа саяси жүйе, жаңа Конституция өмірге енді, демократиялық принциптер жаңа саяси институттар қалыптасты, жаңа саяси элита қалыптасты, өз көш басшымызды таңдап алдық.

Қазақстан мемлекетімен бірге оның саяси жүйесі де түбегейлі эволюциялық өзгерістерге түсуде. Бұл эволюциялық процестер саяси жүйенің қызметтері бағыттарын, құрылымын, қоғамдық қатынастардағы орны мен ролін, Конституциялық статусы мен функциясын, оның барлық құрамдас бөліктерін қамтиды.

Саяси модернизацияға байланысты біздің еліміздегі бірден-бір жаңа заң — еліміздің либералдық — демократиялық үлгіде Конституция қабылдауы — саяси модернизацияның жалпы қоғамды қайта құрудың негізі болып табылады. Қазіргі Қазақстан Республикасының Конституциясы либералдық-демократиялық үлгілерге негізделген. Ата Заңымыздың нақты мазмұны — демократиялық мақсаттар мен мұраттарға құндылықтарды жүзеге асыру. Қоғамдық саяси тұрақтылық — саяси модернизация құралы.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Саяси даму дегеніміз не?
2. «Саяси даму» және «саяси модернизация» ұғымдарының ара қатынасы қандай?
3. Саяси модернизация мәні.
4. Саяси модернизация кезеңдерін атаңыз.
5. Саяси модернизацияға байланысты қандай көзқарастар бар?

10 ТАҚЫРЫП. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ, ОНЫҢ КӨП БАҒЫТТЫЛЫҚ СИПАТЫ. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН

Дүниежүзілік қоғамдастықта Қазақстан қандай орын алады, біздің мемлекетіміздің сыртқы саясатының принциптері мен мақсаттары қандай?

1991 жылы Қазақстан егеменді ел, халықаралық қатынастардың дербес субъектісі болды. Алайда тәуелсіздік алып, егемендікті жариялау көптеген проблемаларды шешу қажеттігін талап етеді. Қазақстан дүниежүзілік саясаттың белортасында болды, сондықтан оған ерекше назар аударылды. Осының бәрінің негізі бар болатын, ең алдымен, оның аумағының орасан зор көлемі, ұшан-теңіз табиғат байлықтары, халқының көп этникалық құрамы, сайып келгенде, бұрынғы КСРО-ның ядролық әулетінің көп үлес-салмағы болды.

Қазіргі кезеңде Қазақстанның тәуелсіздігін 120-дан аса мемлекеттер танып отыр, олардың 115 мемлекетімен дипломатиялық қатынастар орнатылған, 49 шетел елшіліктері мен миссиялары, халықаралық ұлттық ұйымдардың 19 өкілдіктері жұмыс істейді, Республика БҰҰ-ның мүшесі болды. Қазақстан 2010 жылдың 1-қаңтарынан бастап Еурапалық қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына төрағалық ете бастады. Бұл Қазақстанның әлемдік қауымдастықта өзін мойындатқанының ерекше бір белгісі деуге болады.

Қазақстанның сыртқы саясат бағыты беделді халықаралық ұйымдар мен форумдардың бірқатар құжаттарында, атап айтқанда, БҰҰ-ның Жарғысында, 1970 жылғы халықаралық құқық принциптері туралы мәлімдемеді көрініс тауып отыр. 1975 жылғы Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық жөніндегі Кеңестің қорытынды актісінде баянды етілген халықаралық қатынастардың негізгі принциптерін сақтауға бағдарланған.

Құжаттарды талдау халықаралық актілерде мынадай негізгі принциптерден тұрады:

1. Егеменді теңдік принципі.
2. Басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау принципі.
3. Халықаралық ынтымақтастық принципі.
4. Халықаралық міндеттемелерді адал орындау принципі.
5. Күш қолданбау немесе күштеп қокан-лоққы жасамау принципі.
6. Шекаралардың мызғымастығы принципі.
7. Мемлекеттер аумағының тұтастығы принципі.
8. Халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу принципі.
9. Ұлттар мен халықтардың өзін-өзі билеу принципі.

10. Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын құрметтеу принципі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев Қазақстанның сыртқы саясатының негізгі бағыттарына «Егемен мемлекет ретінде Қазақстанның орнығуы мен дамуы» деген еңбегінде: «ТМД», «АТА», «Азия», «Еуропа», «Америка» бағыттары деп анықтама берген. Кез келген басқа мемлекет сияқты, Қазақстанның сыртқы саясаты ұлттық мүдделерге негізделеді. Геосаяси жағдайды, экономиканы, әскери әлеуетті, этникалық-саяси құрамды негізге ала отырып, біздің мемлекет дүниежүзілік дипломатияда қабылданған саяси құралдарға сүйенеді.

Бұл тұрғысындағы стратегиялық бағыт аумақтық жағынан жақын «көршіміз» Ресеймен өзара қатынас болып табылады, онымен қатынастар екі мемлекеттің даму тарихы барысында қалыптасып, олардың мүдделері көп ретте үйлесім тапты. Тең құқықтық және сенімді қатынастардың дамуы мен нығаюы Қазақстанның тәуелсіздігі мен аумақтық қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Қазақстан Орта Азия мемлекеттерімен ықпалдастық процестерін белсенді түрде ұстанып келеді. Отын-энергетика кешеніндегі ықпалдастық аймақтың барлық мемлекеттерін отынның барлық түрлерімен толық қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасайды, сонымен бірге, табиғи шикізат пен бірлескен инвестициялар негізінде бәсекелік-еркін өнім өндіруді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін сенімді экспорттық және жиынтық өндірістік әлеует жасайды. Бүгінгі таңда берік өзара қатынастар ең алдымен осы аймақта Қырғызстанмен және Өзбекстанмен болып отыр.

«Ата» бағыты — бұл Оңтүстік Шығыс Азияның басқа елдеріне шығатын Пекин-Сеул-Токио бағыты. Оның маңыздылығы бұл елдердің озық технологиялар елдері болуымен анықталады, олар кең көлемді инвестициялар мүмкіндігі бар несие көздері болып табылады. Болашақта бұл аймақ Қазақстанда бірқатар жобаларды іске асыру үшін біздің өнімдерімізді өткізу және жұмысшы күшін тарту нарығына айналуы мүмкін.

АТА ауқымында Жапония жетекші рөл атқарады және АТА-ны дүниежүзілік экономиканың орталығына айналдыруға ұмтылып отыр. Жапония Қазақстанның аса ірі қаражат құюшысы болады. Жаңадан құрылған экономикалық және әлеуметтік дамудың Қазақстан-Жапония қауымдастығы (1995 ж.) жұмыс істеуде, оның бағыттары өнеркәсіпті, құрылысты, инфрақұрылымды, әлеуметтік саланы дамыту үшін инвестициялар мен шетелдік жеңілдікті несиелерді тарту болып табылады.

Қытаймен ынтымақтастықты дамыта отырып, Қазақстанның дүниежүзілік коммуникацияларға шығу мүмкіндігі бар. Қытай, Оңтүстік Корея, Син-

гапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия жылына 4-5-тен 8-9 %-ға дейін экономикалық даму өсімінің жоғары қарқындарын көрсетіп келеді.

«Азиялық» бағыт Түркиямен, Иранмен, Үндістанмен, Пәкістанмен және Азияның басқа да мемлекеттерімен ынтымақтастықты көздейді. Қауіпсіздік проблемасы азиялық саясатта басым орын алады. Осыған байланысты Қазақстанның Азиядағы іс-қимылдар мен сенім шаралары мәселелері жөніндегі Кеңесті шықыру туралы бастамасы халықаралық өмірдің нақты саяси мәніне ие болады және халықаралық өмірдің нақты факторына айналады.

«Еуропалық» бағыт стратегиялық бағыт болып табылады. Мұның осындай бағыт болуы, ең алдымен, мынаған байланысты: Еуропа дүние жүзінің аса ірі саяси, экономикалық және мәдени орталықтарының бірі және Азия мен Еуропаның ортасында орналасқан Қазақстан еуропалық мемлекеттерді болашағы бар әріптестер ретінде қарастырады. Еуропалық Кеңеспен ынтымақтастық техникалық көмек, инфрақұрылымды және кадрларды оқытып-үйретуді дамыту мақсатында несиелер алу мүмкіндігін береді.

«Америкалық» бағытты да стратегиялық бағыт деп қарастыруға болады. Қазақстан Америка қатынастары саясат пен экономика саласындағы әріптестік деңгейіне көтерілді. Сауда-экономикалық ынтымақтастық саласында бірқатар шарттар мен келісімдерге, атап айтқанда, сауда келісіміне қол қойылды, осыған сәйкес Қазақстан АҚШ-пен сауда жасауға мейлінше қолайлы ел мәртебесін алды.

Сонымен, Қазақстанның сыртқы саясатты орнығу кезеңінен ойдағыдай өтті және жаңа тарихи жағдайларда мемлекеттік саясаттың ажырағысыз бөлігі ретінде нық ірге тепті. Қазақстанның дүниежүзілік қауымдастықтағы орны мен оның дүниежүзілік саяси процестегі рөліне қатысты жоғарыда қойылған сұрақтарға жауап бере келіп, біздің Президентіміздің Қазақстан әлемдегі геосаяси және геоэкономикалық үрдістерге әсер ететін ірі аймақтық державаның толық мәніндегі үміткер бола алады деген көзқарасымен келісуге барлық негіздер бар. Республикамыз дәйекті сыртқы саясат жүргізіп, ішкі-әл-ахуалымызды жақсартып, болашақта өркениетті, құқықтық қоғам орнатуға сеніміміз мол.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы 1990 жылы 25 қазанда Жоғарғы Кеңестің сессиясында тұңғыш рет қазақ мемлекеттілігінің егемендігі туралы мәселе қарастырылды. Онда мемлекеттің егемендігін бекітетін тарихи маңызды құжат — «Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі

туралы» Декларация қабылданды. Қысылтая шакта егемендік туралы Декларацияны қабылдау онайға түспеді. Өйткені Одақ пен коммунистік партияның билігі әлі де күшті болатын. 1990 жылы 16 қыркүйекте «Мемлекеттік егемендік туралы Декларацияның» жобасы алғаш рет БАҚ-та жарияланды. Сол кезде одан өзге «Азат» азаматтық қозғалысы да Декларацияның балама нұсқасын әзірлепті. Қалай дегенмен де егемендікті жария еткен құжатты қабылдау барысында егемендікке қарсы кейбіреулер «мемлекеттік тіл — қазақ тілі», «қазақ ұлты тағдырының жауапкершілігін сезіне отырып» деп келетін тұжырымдарға келіспеушілік танытты. Сонымен бірге сессияда «басқарушы және негізгі күш коммунистік партия болып табылады» деген 6-бапты алып тастау туралы батыл ұсынысқа егемендікті қаламайтын «қызыл коммунистер» көп қарсылық білдіріпті. Тіпті кейбіреулердің болашақ үшін аса маңызды құжатты қабылдауды кейінге қалдырмақ ойы да болған. Осындай сын сәтте Салық Зиманов, Сұлтан Сартаев сынды ағаларымыз құлдықты көксейтіндерге батыл уәж айтып, ұлт мәселесін төтесінен қоя білді. Буырқанған егемендік рух пен құлдық сана арпалысқан сессияда Декларациядағы 17-бап сегіз сағат бойы талқыға түсті. Кеңестер Одағының талқаны таусылмай жатып, одақтас республикалардың кейбірі тәуелсіздік туралы заңдарды қабылдап үлгерген-ді. Сөйтіп, КСРО дейтін қараңғы қапастан егемендіктің 15 гүлі қауызын жарып, бүршік атты. Мемлекеттік егемендік туралы құжат республиканың егемендігін баянды еткен тұңғыш заңнамалық акт болды. Бұл құжат бойынша Қазақстан елі халықаралық қатынастарда дербес толыққанды объекті ретінде сыртқы саясатта өзінің мүдделерін айқындап, халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуға мүмкіндік алды. Еліміз егемендік Декларациясы арқылы табиғи байлығымызды, экономикалық және ғылыми-техникалық әлеуетін толық меншігіне алды. Қазақстан территориясындағы барлық әскери құрылымдар мемлекет қарамағына өтеді. Декларация бойынша Қазақстан территориясында егемендікке қайшы келетін КСРО заңдарының күші жойылды. Декларация орталыққа бағынышты күйден арылтып, Мәскеумен жаңа жағдайда тең әріптес ретінде ынтымақтастыққа қол жеткізді. Сонымен, Мемлекеттік егемендік Декларациясы — егемендікті білдіретін құр мәлімдеме амбиция ғана емес, шын мәнінде, заңдық күшке ие маңызды құжат. Сондықтан да егемендік туралы Декларация кейін 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі туралы Декларациясымен терең үндестік тапты.

Тәуелсіз Қазақстан Мемлекеттінің рәміздері 1992 жылдың 4 маусымы тарихта және халық жадында Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Рәміздерінің туған күні ретінде мәңгі қалмақ. *Қазақстан Республикасының мемлекеттік туы* — Қазақстан Республикасының мемлекеттік

негізгі рәміздердің бірі. ҚР Президентінің «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері туралы» конституциялық заң күші бар Жарлығымен (24.01.1996 ж.) белгіленген. Мемлекеттік ту көгілдір түсті тік бұрышты кездеме. Оның ортасында арайлы күн, күннің астында қалықтаған қыран бейнеленген. Ағаш сабына бекітілген тұста — ұлттық оюлармен кестеленген тік жолақ өрнектелген. Күн, арай, қыран және ою-өрнек — алтын түсті. Тудың ені ұзындығының жартысына тең. ҚР мемлекеттік туының авторы — суретші Шәкен Ниязбеков. Бірыңғай көк-көгілдір түс төбедегі бұлтсыз ашық аспанның биік күмбезін елестетеді және Қазақстан халқының бірлік, ынтымақ жолына адалдығын аңғартады. Бұлтсыз көк аспан барлық халықтарда әрқашан да бейбітшіліктің, тыныштық пен жақсылықтың нышаны болған. Геральдика (гербтану) тілінде — көк түс және оның түрлі реңкі адалдық, сенімділік, үміт сияқты адамгершілік қасиеттерге сай келеді. Ежелгі түркі тілінде «көк» сөзі аспан деген ұғымды білдіреді. Көк түс түркі халықтары үшін қасиетті ұғым. Түркі және әлемнің өзге де халықтарындағы көк түстің мәдени-семиотикалық тарихына сүйене отырып, мемлекеттік тудағы көгілдір түс Қазақстан халқының жаңа мемлекеттілікке ұмтылған ниет-тілегінің тазалығын, асқақтығын көрсетеді деп қорытуға болады. Нұрға малынған алтын күн тыныштық пен байлықты бейнелейді. Күн — қозғалыс, даму, өсіп-өркендеудің және өмірдің белгісі. Күн — уақыт, замана бейнесі. Қанатын жайған қыран құс — бар нәрсенің бастауындай, билік, айбындылық бейнесі. Ұлан-байтақ кеңістікте қалықтаған қыран ҚР-ның еркіндік сүйгіш асқақ рухын, қазақ халқының жан-дүниесінің кеңдігін паш етеді. Тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі Елтаңбасы атақты екі архитектор: Жандарбек Мәлібеков пен Шот-Аман Уәлиханның қыруар еңбегі мен шығармашылық ізденістерінің жемісі. Байқауда жеңіп шығу жеңіл болған жоқ. Соңғы байқаудың өзінде болашақ елтаңбаның 245 жобасы мен 67 сызба — түсініктеменің болғанының өзі көп нәрсені аңғартса керек. Елтаңба шеңбер түрінде жасалынған. Шеңбер әлемдегі ең жетілген *кескін* ретінде саналады. Шеңбер геральдика элементі ретінде көп жерде қолданылады, алайда, шығыс көшпенділері үшін ол құрмет пен мәртебеге ие. Шеңбер өмір мен мәңгіліктің белгісі. Елтаңбамыздың негізгі идеясын көтеріп тұрған негізгі элемент — шаңырақ болып табылады. Шаңырақ — отбасы берекесінің, бейбітшіліктің, байсалдылықтың белгісі. Аса шеберлікпен және әсем орындалған түндік көгілдір, бейбіт аспан аясындағы шұғылалы күнді көрсетіп тұр. Елтаңбаның көк әлеміне шаңырақтан тараған уықтар өмірдің бастауы мен жылуын берер күн сәулелерін еске салады. Авторлар қазақ отбасының маңызды бір бөлігі — керегені де сәтті орналастыра білген. Шаңырақтың күлдіреуіштері оның беріктігін қамтамасыз ететін үш жүздің бірлігін білдіреді. Геральдика тілінде авторлар қазақ халқының бейбіт

өмірді қалайтынын көрсете білген. Республиканың барлық халқын Қазақстан атты ортақ үйіміздің беріктігін баянды ету үшін бір шаңырақтың астына бірігуге шақырады. Жаралған намыстан қаһарман халықпыз ... (бірінші тармағынан шыққан атау) — 1993-2006 жж. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Әнұраны ретінде қолданған ән. 1993 ж. бастап Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Әнұраны ретінде қолданған. 2006 ж. қаңтар айынан бастап Менің Қазақстаным әнінің жаңа нұсқасы әнұран етіп қабылданды. Әнін 1944 ж. композиторлар Мұқан Төлебаев, Евгений Брусиловский және Латиф Хамиди жазған. Сөзін 1992 ж. акындар Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев және Жадыра Дәрібаева ұсынған. **Менің Қазақстаным** — Қазақстан Республикасының мемлекеттік әнұраны. Әнұранның осы нұсқасы 2006 ж. қаңтардың 7-ші күнінде қабылданған. Сөзі Жүмекен Нәжімеденов, Нұрсұлтан Назарбаев, Сазы Шамшы Қалдаяқов.

Тәуелсіз Қазақстан демографиясы және мекендейтін ұлттары мен діні

2009 ж. — 15776492 2006 ж. жылдың шілденің 1-күнінде Қазақстанда халық саны 15301400 мың адамды құрады. Оның ішінде, 8763,9 мың (57,3 %) адамды қалалық тұрғындар, 6537,5 мың адамды (42,7 %) ауылдық тұрғындар құрап отыр. 2006 жылдың қаңтар-маусым аралығында республика халқының табиғи өсімі 63370 адамды құрады. Табиғи өсімнің жалпы коэффициенті 1000 тұрғынға 8,3 (8,1) адамнан келді. Ағымдағы жылдың қаңтар-маусымында АХАЖ органдары тіркелу көрсеткіші бойынша 143210 (138882) туу фактілерін тіркеді. Туғандардың саны қалалық және ауылдық елді-мекендерде өткен жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда, 3,3 %-ға және 2,9 %-ға өсті де, тиісінше 83566 және 59644 адамда құрады. Бала туудың жалпы коэффициенті 1000 тұрғынға 18,6 (18,4) сәбиді құрады. Осы кезең ішінде өлгендер саны 79840 (80978) адамды құрап отыр, соның ішінде қалалық елді мекендер үлесі — 51186 (51661) және ауылдық жерлер — 28654 (29317). Өлімнің жалпы коэффициенті 1000 тұрғынға 10,29 (10,33) адам. Өлімінің негізгі себептері қан айналымы жүйесі аурулары болып табылады, олардың үлесіне барлық тіркелген өлім оқиғаларының 52,9 % (52,5 %) тиесілі екендігі хабарланып отыр. Осы кезең ішінде республикада 1 жасқа дейінгі 2049 (2087) баланың шетінеуі тіркелген. Нәрестелер өлімінің коэффициенті 1000 туғанға 14,7 (14,5) шетінеу. Перинаталдық кезеңде пайда болатын жағдайлар нәрестелер өлімінің ең көп тараған себептері болып табылады, одан ағымдағы жылдың қаңтар-маусымында

1037 (1021) нәресте шетінеді. Цифрлар тілімен айтқанда, барлық нәрестелер өлімінің 50,6 % (48,9 %)-ы осы жағдайға тиесілі болып табылады. Биылғы жартыжылдықта некелесу мен ажырасулар саны, тиісінше 54994 және 17467 (48271 және 15183) құрады. Некелесу мен ажырасудың жалпы коэффициенті 1000 тұрғынға 8,5 (7,7) некені және 2,3 (2,1) ажырасуды құрады. Елде халық көші-қонының оң айырымы сақталып келеді, 2006 жылдың 1 жартыжылдықтағы оның шамасы 18746 (14148) адамды құрады. 2006 жылы қаңтар-маусым аралығында Қазақстанға келгендер саны 2005 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 5008 адамға немесе 13,2 %-ға, ал Қазақстаннан кеткендер саны 9606 адамға немесе 1,7 есе азайды. ТМД елдерінен келгендер мен сол елдерге қоныс аударғандар үлесі олардың жалпы санына шаққанда, 86,1 % және 87,9 % (88,7 % және 66,4 %) құрады. Ал ел ішіндегі көшіп-қонушылардың саны 137220 (131019) адамды құрап отырған жайы бар.

Ұлттық құрамы Қазақстанда 120-дан астам ұлт (этностар мен этникалық топтар) өкілдері тұрады. 2006 жылдың 1-шілдесіндегі жағдай бойынша қазақтардың саны 9008,0 мың адамды, орыстар — 3962,1 мың, украиндар — 444,7 мың, өзбектер — 433,5 мың, ұйғырлар — 231,4 мың, татарлар — 229,1 мың, немістер — 222,5 мың адамды құрады. Республика халқының жалпы санында ең көп үлес салмақты қазақтар — 58,9 % және орыстар — 25,9 % алып отыр. Басқа этностар мен этникалық топтар үлесіне республика халқының 15,2 % тиесілі болып табылады. 2006 жылдың 1-қаңтарындағы жағдаймен салыстырғанда қазақтар саны 94,7 мың адамға, немесе 1,1 %-ға, тиісінше өзбектер — 4,6 мың, немесе 1,1 %-ға, ұйғырлар — 1,6 мың, немесе 0,7 %-ға өсті; ал орыстардың саны 17,2 мың адамға, немесе 0,4 %-ға, тиісінше украиндар — 4,1 мың, немесе 0,9 %-ға, татарлар — 0,5 мың, немесе 0,3 %-ға және немістер — 0,2 мың, немесе 0,1 %-ға азайды. 2009 халық санағы бойынша Қазақстан Республикасының халқы 16 304 840 санына тең. Қазақстан жұртында 73 % мұсылмандар, 25 % православ христиандар, 2 % протестанттар бар. Елде дінге шек қоймаған. Халқының негізгі бөлігі мұсылмандар болсада, ҚР зайырлы мемлекет. Осының зардабынан елге дәстүрлі емес діндер таралуда.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Рәміздерінің туған күні ретінде қандай күн саналмақ?
2. Қай жылы Жоғарғы Кеңестің сессиясында тұңғыш рет қазақ мемлекеттілігінің егемендігі туралы мәселе қаралады?

3. Қазақстанның Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болып қай жылы енді?
4. Қазақстан Тәуелсіздікке қай жылы қол жеткізді?
5. Қазақстан ЕЫҚҰ қашаннан бастап төрағалық ете бастады?
6. Мемлекеттің сыртқы саясаты: мәні және қалыптасуы, әдістері мен қызметтері.
7. Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның сыртқы саясаты.
8. Қазақстанның әлемдік қауымдастықта алатын орны қандай?
9. Қазіргі кездегі жаһандық мәселелер және олардың халықаралық саясатқа және халықаралық қатынастарға әсері.
10. Халықаралық қайшылықтың себептері, олардың түрлері, шешу жолдары.
11. Сыртқы саясат, халықаралық саясат, халықаралық қатынастар ұғымдарының айырмасы қандай?

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

---

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. — Алматы, 1995.
2. *Әбсәттаров Р. Б.* Саясаттану // Ғылым хабаршы, қоғамдық және тарихи анықтамалар сериясы. — 2001. — № 2. — 71-79 беттер.
3. *Жамбылов Д. Ә.* Саясаттану: Оқу құралы. — Алматы, 2007.
4. *Елікбаев Н. Е.* Саясаттану негіздері. — Қарағанды, 2005.
5. *Рахметов Қ. Ж., Булатова А. Н., Исмағамбетова З. Н.* Саясаттану. — Алматы, 2005.
6. *Джунусова Ж. Х., Булуктаев Ю. О., Акимова А. М.* Введение в политологию. — Алматы, 1998.
7. Политология: Энциклопедический словарь. — М., 1993.
8. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию. — М., 2000.
9. *Мырзабекова А. Ш.* Саяси элитология. — Қарағанды, 2004.
10. *Қазоқов Н. А.* Саяси процестер: Оқу құралы. — Қарағанды, 2004.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
1 тақырып. Саясаттану ғылым және пән ретінде	5
2 тақырып. Саяси ғылымдардың негізгі кезеңдері мен қалыптасуы. 13	
3 тақырып. Саясат қоғамдық өмір жүйесінде.....	24
4 тақырып. Билік саяси феномен ретінде	33
5 тақырып. Мемлекет және азаматтық қоғам	40
6 тақырып. Тұлға саясаттын субъектісі ретінде. Адамның құқықтары мен бостандығы	48
7 тақырып. Саяси партиялар және қоғамдық қозғалыстар	58
8 тақырып. Саяси режимдер	71
9 тақырып. Саяси даму және саяси модернизация	78
10 тақырып. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты, оның көп бағыттылық сипаты. Тәуелсіз Қазақстан.....	84
Әдебиеттер тізімі.....	92